

Σχολή Ανθρωπιστικών
Σπουδών

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Δημιουργική Γραφή (ΔΓΡ)

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών (ΣΑΕ)

Κοινό Διαπανεπιστημιακό

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Δημιουργική Γραφή (ΔΓΡ)

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

«Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν και η αποτύπωσή
της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί Διάλογοι και
Συγγραφικοί Πειραματισμοί»

Γεωργία Μπουζέα

A.M.: 512955

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Άρτεμις Μιχαηλίδου

Αθήνα, Φεβρουάριος 2023

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί

Γεωργία Μπουζέα

Επιτροπή Επίβλεψης Πτυχιακής / Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Άρτεμις Μιχαηλίδου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αγγλικής

Γλώσσας και Φιλολογίας

Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων

Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Ιωάννα Παπασπυρίδου

Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Γαλλικής

Γλώσσας και Φιλολογίας,

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο

Αθηνών

Αθήνα, Φεβρουάριος 2023

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

*Στη μνήμη της Αγγελικής Σ.,
της γιαγιάς που αγάπησα, όσο δεν αγάπησε κανείς κανέναν.*

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ από καρδιάς, την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα Άρτεμη Μιχαηλίδου για την αμέριστη επιστημονική αλλά και ηθική της υποστήριξη και καθοδήγηση σε κάθε στάδιο εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ θερμά όλους τους καθηγητές μου στο ΠΜΣ «Δημιουργική Γραφή» για την σύμπλευση στο υπέροχο ταξίδι της γνώσης και της δημιουργίας, το οποίο θα θυμάμαι με αγάπη και νοσταλγία. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω με βαθιά συγκίνηση τον σύζυγό μου, καθώς στάθηκε πάντα αρωγός και συνοδοιπόρος στην ολοκλήρωση κάθε μου πονήματος.

Περίληψη

Σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί η προσέγγιση μέρους του ώριμου μυθιστορηματικού έργου του Νίκου Καζαντζάκη, υπό το πρίσμα της μπερζονικής έννοιας της «ζωτικής ορμής». Πρόκειται για μια σύμπλευση των αντικομοφομιστικών αντιλήψεων και των φιλοσοφικών αναζητήσεων του Καζαντζάκη με την βιταλιστική αντίληψη του Μπερζόν που υποστηρίζει την ύπαρξη μιας αυτόνομης δύναμης στην οποία οφείλεται η ύπαρξη του κόσμου. Ο Μπερζόν στόχευσε στην αναχαίτιση κάθε μηχανιστικής και τελεολογικής αντίληψης για την ύπαρξη της ζωής και στην αντικατάστασή της με την αυθόρμητη και αυτόνομη γενεσιουργό δύναμη που βασίζεται στο ένστικτο και στη διαδικασία της έσωθεν αντίληψης του κόσμου. Η αναπόφευκτη πάλη μεταξύ της έσωθεν και έξωθεν αντίληψης, αποτέλεσε για τον Καζαντζάκη το εφελτήριο και τη βάση για την συγγραφή του ώριμου μυθιστορηματικού του έργου, κολοφώνα του οποίου αποτελούν η *Ασκητική* και *Ο Ανήφορος*. Πρόκειται για δύο άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους έργα, των οποίων η ανάλυση σε σχέση με την ζωτική ορμή επιχειρείται στην παρούσα μελέτη. Η έσωθεν πάλη με την εξωτερική αντίληψη της βιωμένης εμπειρίας, αποτελεί το προσωπικό μου πόνημα «Αποκρότημα» ως συγγραφικός πειραματισμός.

Λέξεις – Κλειδιά

Δράση, Ευγένεια, Ασκητική, Ο Ανήφορος, Ζωτική Ορμή, Καζαντζάκης.

The Theory of Henri Bergson’s “*élan vital*” (“vital impulse”), and its reflection on the writing of Nikos Kazantzakis: Creative Dialogues and Writing Experimentations

Georgia Bouzea

Abstract

The aim of this paper is to approach a part of Nikos Kazantzakis mature literary work through the prism of Bergson’s notion of “*élan vital*”. It is a challenge that combines the unconventional philosophical framework of Kazantzakis with Bergson’s vitalistic world view, privileging the existence of an autonomous power in which life is based on. More specifically, Bergson opposed every mechanistic, as well as teleological perception of life, and supported the existence of a spontaneous source of power, based on verifiable instinct and internal apprehension. The struggle between the inner self and the sensory perception were Kazantzakis’ springboard for his literary work, peaking with *Ascetic* and *The Ascent*, which are closely linked to each other. The analysis of these books in connection with the notion of “*élan vital*” is the main focus of this paper. Finally, my personal piece of work “*Apokrotima*” (Snap of the finger) constitutes my own creative experimentation with the afore-mentioned notions, presenting the fight between the spiritual – emotional part of life with the overall understanding of the lived experience.

Keywords

Activity, Politeness, Ascetic, The Ascent, *Élan vital* (“vital impulse”), Kazantzakis.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	2
Περίληψη.....	3
Abstract	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : Ο ΜΠΕΡΞΟΝ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΖΩΤΙΚΗΣ ΟΡΜΗΣ	11
1.1. Ζωτική ορμή και δημιουργική εξέλιξη.....	11
1.2. Η έννοια της δράσης στην μπερξονική φιλοσοφία	15
1.3. Η παράδοση συμβολή της ευγένειας στην έκφραση της ζωτικής ορμής.....	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 : ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ	22
2.1. Ανάλυση του έργου <i>Ασκητική, Salvatores Dei</i> - 1927	22
2.2. Ανάλυση του έργου <i>Ο Ανήφορος</i> , - 1946.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 : ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	37
ΑΠΟΚΡΟΤΗΜΑ	37
Συμπεράσματα	54
Βιβλιογραφία.....	55
Διαδικτυογραφία	56

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια της ζωής και του θανάτου, η αθανασία της ψυχής, η ύπαρξη του Θεού, το νόημα της ελευθερίας, αποτελούν αναμφισβήτητα τα θέματα τα οποία απασχολούσαν πάντα τόσο την επιστήμη, όσο και τον απλό άνθρωπο. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι αυτός είναι ένας από τους λόγους που ο Νίκος Καζαντζάκης θεωρείται ο πιο πολυδιαβασμένος συγγραφέας στον κόσμο, ένας οικουμενικός συγγραφέας του οποίου τα έργα έχουν μεταφραστεί σε περισσότερες από 60 γλώσσες, αλλά και σε διαλέκτους γλωσσών. Μέσα από το μυθιστορηματικό του έργο κυρίως, προσπάθησε να μας κάνει κοινωνούς των μεγάλων ερωτημάτων αλλά και της αγωνίας του για την ανακάλυψη των απαντήσεων. Πλέοντας αντίπρωρα σε κάθε κομφορμιστική αντίληψη, κατάφερε να βρει ανταπόκριση σε ανθρώπους διαφορετικών εθνικοτήτων, πολιτισμών και θρησκευτικών πεποιθήσεων και να καταξιωθεί ως ένας κλασσικός συγγραφέας. Όπως ο ίδιος αναφέρει σε συνέντευξή του στη Γαλλική Ραδιοφωνία:[...]

Οι τάσεις του έργου μου δεν είναι εντελώς κομφορμιστικές. Ούτε οι Πολιτικές Αρχές, ούτε η Εκκλησία, ούτε η γνώμη της καθεστηκυίας τάξεως δεν συμφωνούν μαζί μου. Όσο έγγραφα στίχους περιοριζόντουσαν στο να μην με διαβάσουν. Η ποίηση δεν αγγίζει καθόλου τις μάζες και επομένως δεν τη θεώρησαν επικίνδυνη. Αλλά όταν εδώ και μερικά χρόνια βάλθηκα να γράψω μυθιστορήματα προσιτά στο ευρύ κοινό, τότε λοιπόν θορυβήθηκαν και η καταδίωξη και η συκοφαντία ανέλαβαν δράση. Ήθελαν να κάψουν τα βιβλία μου, να ρίξουν το ανάθεμα επί του συγγραφέα. Αλλά ταυτόχρονα οι μεγάλες μάζες του λαού ενεπλάκησαν και βάλθηκαν να με διαβάσουν. Ανακάλυψαν ότι μάχομαι τους υπαίτιους της δυστυχίας τους, τους υποκινητές της άγνοιάς τους. Ότι είμαι για αυτό, ενάντια μιας αδικίας και ότι διδάσκω έναν χριστιανισμό καθάρο, απαλλαγμένο από κάθε παραγέμισμα ενός μακρινού παρελθόντος, παραμορφωμένου, βεβαρημένου, κάποιους Σημίτες ανάξιους του Χριστού. Από εκείνη τη στιγμή, τα βιβλία μου διαβάστηκαν άπληστα. Τέλος, από σνομπισμό, τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας δεν άντεχαν άλλο και

Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί

τίθενται να πλέκουν το εγκώμιο της γλώσσας μου. Κράτος και Εκκλησία σώπασαν.

Ναι, η επιτυχία είναι πάνω από την καταδίωξη και την παρεξήγηση¹. [...]

Ο Νίκος Καζαντζάκης αναζήτησε την αλήθεια στα μεγάλα του ερωτήματα, μέσω της φιλοσοφικής μελέτης αλλά και της ενδελεχούς παρατήρησης του ανθρώπου. Επηρεάστηκε βαθύτατα από τις φιλοσοφικές αρχές του Ανρί-Λουί Μπερζόν και του Φρίντριχ Βίλχελμ Νίτσε. Αναφέρεται πως είχε δηλώσει ότι: «ο Μπερζόν τον λύτρωσε από μερικά άλυτα φιλοσοφικά ερωτήματα και τον αναγνωρίζει ως έναν από τους σημαντικούς του δασκάλους», ενώ ο Νίτσε «τον έμαθε να αμφιβάλει για κάθε αισιόδοξη θεωρία»².

Αναζητώντας την αλήθεια για τις ανθρώπινες αξίες, ταξίδεψε σχεδόν σε όλο τον κόσμο, μελετώντας όχι μόνο τους τόπους, αλλά και τους ανθρώπους. Ωστόσο, σταθερή βάση του σχετικά με την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αποτέλεσε η γενέθλια γη του και η «κρητική ματιά», μέσω της οποίας εξέφρασε την έννοια της ελευθερίας, της δίψας για τη ζωή, της αρετής, της ελπίδας και της αγάπης. Από τα Ταυροκαθάψια της Κνωσού, όπου ο άνθρωπος παλεύει με τον ταύρο τόσο άτρομος όσο και ατρόμητος στη θέα του θανάτου, διακρίνεται η επιθυμία του για ελευθερία, το ανήσυχο πνεύμα του, αλλά και οι υπαρξιακές αναζητήσεις του. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος :

Η μινωική Κρήτη με τους φοβερούς σεισμούς της, που συμβολίζονται με τον ταύρο και με τα παιχνίδια που κάνουν οι Κρητικοί ακριβώς με τον ταύρο, διατυπώνει αυτό που λέω: Να κοιτάξεις την άβυσσο και να μην τρομάξεις. Το εναντίον, να παλεύεις και να παίζεις μαζί της άνετα. Αυτό ονομάζω κρητική ματιά. Έτσι, νομίζω, τέλεια φωτίζεται, για πρώτη φορά, η ψυχή μου!³

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την επιρροή της μπερζονικής φιλοσοφίας και της έννοιας της ζωικής ορμής στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη. Πρόκειται για την ανεξέλεγκτη αρχέγονη δύναμη η οποία συγκρούεται με τον εαυτό της, με το υψηλό καθήκον της για τη δημιουργία της ζωής, προσπαθώντας αέναα για την πνευματική μετουσίωσή της, με τελικό

¹ Βλ. «Νίκος Καζαντζάκης: Ο παραλίγο “αφορεσμένος” μιλά για τον Θεό και την Ελλάδα» <https://www.iefimerida.gr/news/397207/nikos-kazantzakis-o-paraligo-aforesmenos-mila-gia-ton-theo-kai-tin-ellada-eikones-vinteo> (τελευταία πρόσβαση 10.11.2022)

² Βλ. Μουσείο Καζαντζάκη, «Σπουδές και ταξίδια», <https://www.kazantzaki.gr/gr/life-and-work/studies-and-travels-186> (τελευταία πρόσβαση 10.01.2023)

³ Απόσπασμα από χειρόγραφο του Νίκου Καζαντζάκη https://www.mnkshop.gr/diakosmitika-xristika?product_id=61 (τελευταία πρόσβαση 31.01.2023)

Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί

σκοπό την ολοκληρωτική απελευθέρωσή της. Η απελευθέρωση της ζωικής ορμής αποτελεί τη βάση των φιλοσοφικών πεποιθήσεων του Καζαντζάκη σχεδόν στο σύνολο του έργου του, μέσω της οποίας προσδοκά από τους ανθρώπους να μετουσιωθούν σε «σωτήρες θεού», ακολουθώντας μια έντονα ανηφορική πορεία που θα τους οδηγήσει στην κορύφωση, στην ελευθερία, αλλά και στην εκ νέου δημιουργία. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι πρόκειται για ένα *sine die* προσωπικό διακύβευμα του μεγάλου συγγραφέα για το οποίο μαχόταν μέχρι το τέλος της ζωής του.

Το πρώτο μέρος της παρούσας μελέτης αποτελεί ανάλυση της ζωικής ορμής στην μπερζονική φιλοσοφία. Προσωπικά, εντρύφησα - κατά το δοκούν - στην μπερζονική φιλοσοφία και στην έννοια της ζωικής ορμής σχετικά πρόσφατα, σε μια ωριμότερη απόπειρα ανάλυσης του έργου του Καζαντζάκη, τον οποίο - εν αντιθέσει με τον Μπερζόν - γνώριζα από τα παιδικά μου χρόνια. Σε μια εκ βαθέων προσπάθεια μελέτης του ώριμου μυθιστορηματικού έργου του μεγάλου δημιουργού, επιχείρησα να ανακαλύψω τα σημεία μέσω των οποίων πιστοποιείται η πεποίθηση του Πήτερ Μπήαν⁴ ότι «καθετί που έγραψε ο Καζαντζάκης είναι μια μυθοποίηση της μπερζονικής θεωρίας, μια παραβολή της ζωικής ορμής σε λειτουργία»⁵. Η έννοια της ζωικής ορμής αποτελεί τη βάση της αποτύπωσης του δυισμού που διέπει το έργο του Καζαντζάκη, καθώς και η ίδια είναι δισυπόστατη. Όπως αναφέρει ο Μπερζόν, «η ζωική ορμή, δεν είναι ούτε καθαρή ενότητα ούτε καθαρή πολλαπλότητα»,⁶ με αποτέλεσμα τη συνεχή της ροή μεταξύ ατομικότητας και συνένωσης έτσι ώστε να διασφαλιστεί η εξέλιξη της ζωής. Μέσω της αέναης προσπάθειας μετάβασής της από την υλική στην πνευματική της υπόσταση επιτυγχάνεται η τελική απελευθέρωση. Στο σύνολο των έργων του Καζαντζάκη, αποτυπώνεται ο συνεχής αγώνας του ανθρώπου ενάντια στην υλική του υπόσταση και την επίτευξη της πνευματικής μετουσίωσης. Αυτή η πάλη των αντιθέσεων, η οποία είναι έκδηλη στα έργα του, αποτέλεσε το κομβικό σημείο ενασχόλησής μου με το έργο του μεγάλου δημιουργού. Άλλωστε, η αποτίμηση του έργου

⁴ Ο Peter Bien είναι Ομότιμος Καθηγητής της Αγγλικής και Συγκριτικής Λογοτεχνίας στο πανεπιστήμιο Dartmouth, των Η.Π.Α. Βλ. <https://diastixo.gr/sinentefxeis/xenoi/4370-bien> (τελευταία πρόσβαση 31.01.2023)

⁵ Βλ. Ευριπίδης Γαρανούδης κ.ά., επιμ., Νάτσικα Αναστασία, *Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία (19ος & 20ός Αιώνας)*, Εγχειρίδιο Μελέτης, Β' έκδοση, ΕΑΠ, Πάτρα, 2008, σ. 296

⁶ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, Α' έκδοση, Αθήνα: Πόλις, 2005, σ. 249

του Καζαντζάκη μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω των φιλοσοφικών και ιδεολογικών του εφαιτηρίων.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης, θα παρουσιαστεί η οργάνωση της θεματικής του ώριμου μυθιστορηματικού έργου του Καζαντζάκη γύρω από την αντίθεση της ύλης και του πνεύματος και, κατ' επέκταση, της νόησης και του ενστίκτου κατά τον Μπερζόν, τονίζοντας τον καθοριστικό ρόλο της έννοιας της ζωτικής ορμής στο σύνολό του.

Συγκεκριμένα, θα αναλυθούν τα κατωτέρω έργα :

- *Ασκητική, Salvatores Dei*, 1927
- *Ανήφορος*, 1946

Η επιλογή των έργων έγινε με γνώμονα την εμφανή αποτύπωση της έννοιας της ζωικής ορμής στο αφηγηματικό περιεχόμενό τους. Ωστόσο, αν και στο σύνολο του έργου του Καζαντζάκη εκφράζεται ρητά ή υπόρρητα η διαδικασία της πνευματικής μετουσίωσης και η αποπνευμάτωση της ύλης, δυστυχώς μια περαιτέρω επιλογή από την εργογραφία του δεν είναι δυνατή λόγω των τιθέντων περιορισμών στην έκταση της παρούσας μελέτης.

Η ανάδειξη της μπερζονικής φιλοσοφίας της ζωικής ορμής με εύληπτο τρόπο για το ευρύ κοινό και η ταυτόχρονη αποτύπωσή της στο έργο του Καζαντζάκη, αποτελεί έναν από τους στόχους της παρούσας εργασίας.

Ως εκ τούτου, θεωρώ το παρόν πόνημα ως τον ελάχιστο φόρο τιμής τον οποίο αποτίνω στον δημιουργό, νοιώθοντας ως άνωθεν ευλογία το γεγονός ότι έχω την τύχη να διαβάζω τα έργα μέσω των οποίων αποδίδεται πιστά «το εσώτερο νόημα του πρωτοτύπου»,⁷ όπως πολύ σωστά αναφέρει ο Μπερζόν.

Τέλος, στο τρίτο μέρος θα παρουσιαστεί ένα μικρής έκτασης διήγημα, βασισμένο στην μπερζονική θεωρία της ζωτικής ορμής και εμπνευσμένο από τα έργα του Νίκου Καζαντζάκη των οποίων η ανάλυση επιχειρείται στο δεύτερο μέρος της μελέτης (*Ασκητική* και *Ο Ανήφορος*). Το θέμα αφορά σε προϊόν βιωμένης εμπειρίας του παρελθόντος, το συναισθηματικό τέλμα της οποίας έχουν οδηγήσει στον πλήρη αποπροσανατολισμό και στην απώλεια ελέγχου του παρόντος. Στοχεύοντας στην αντιμετώπιση των ψυχικών

⁷ Βλ. Ανρί Μπερζόν, *Η σκέψη και η κίνηση*, Αθήνα: Ηριδανός, 2017, σ. 177-178

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

διαταραχών και πλήθους συναισθηματικών διακυμάνσεων που προκύπτουν, η ίαση επιτυγχάνεται διαμέσου της διαδικασίας της αυτούπνωσης ως άσκησης εσωτερισμού, η οποία οδηγεί στην σηματοδότηση του ατομικού δρόμου.

Ευελπιστώ, ο συγγραφικός μου πειραματισμός να οδηγήσει σε μια στοχευμένη και ενδιαφέρουσα πλοήγηση στον κόσμο του εσώτερου εαυτού και στη διαδικασία της επίτευξης της ψυχικής και συναισθηματικής ανάτασης, καθώς και να αποτελέσει μια ενδιαφέρουσα άσκηση θεωρητικής και πρακτικής μαθητείας πάνω στις ιδέες και τους προβληματισμούς που κατέθεσαν στα έργα τους οι Μπερζόν και Καζαντζάκης.

Εύχομαι το «αντίδωρο» που μας δόθηκε μέσω του πνευματικού έργου του Καζαντζάκη να βρει στην παρούσα μελέτη ένα ελάχιστο ψήγμα επιτυχούς αποτύπωσης, όμοιο με τον σβόλο κρητικής γης τον οποίο ο Καζαντζάκης κρατούσε πάντα μαζί του ως ένδειξη αγάπης στη γενέθλια γη του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : Ο ΜΠΕΡΞΟΝ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΖΩΤΙΚΗΣ ΟΡΜΗΣ

1.1. Ζωτική ορμή και δημιουργική εξέλιξη

Ο Γάλλος φιλόσοφος και νομπελίστας Ανρί Λουί Μπερζόν θεωρείται από τις εξέχουσες προσωπικότητες της φιλοσοφίας. Το έργο του λογίζεται επίκαιρο,⁸ καθώς οι έννοιες με τις οποίες ασχολήθηκε αποτελούν ακόμα και σήμερα αντικείμενο εκτεταμένης επιστημονικής έρευνας αλλά και απλού προβληματισμού για τον καθημερινό άνθρωπο. Μέσα από την αναζήτησή του σχετικά με την πηγή της ζωής, ο Μπερζόν ανέπτυξε τη σκέψη του για τις έννοιες της διάνοιας, της δράσης, του χρόνου, της ενόρασης, της νόησης και του ενστίκτου, της σκέψης και της κίνησης, της συνείδησης, της ελεύθερης βούλησης, της μνήμης και της ύλης, του σώματος και της ψυχής, της ηθικής και της θρησκείας. Παράλληλα, απέρριψε κάθε μηχανιστική και τελεολογική αντίληψη της ζωής, δημιουργώντας ουσιαστικά έναν νέο όρο μέσω του οποίου αποτυπώνεται όλη του η θεωρία για τη δημιουργία της ζωής. Ο όρος «βιταλισμός» ή «ζωτικοκρατία» είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον μεγάλο φιλόσοφο και το έργο του, καθώς υποστήριξε ότι η «ζωτική ορμή» (élan vital) αποτελεί την αρχή της δημιουργίας του κόσμου, την αυτόνομη δύναμη στην οποία ο κόσμος οφείλει την ύπαρξή του.

Στην ανάλυσή του για τη δημιουργία του κόσμου, ο Μπερζόν διατύπωσε την άποψη ότι η νόηση συνδέεται με την μηχανιστική και τελεολογική αποτύπωση της ζωής,⁹ ενώ το ένστικτο συνδέεται με την δημιουργική δύναμη.¹⁰

Ο Μπερζόν υποστήριξε «τη θεωρία της γνώσης και τη θεωρία της ζωής»,¹¹ οι οποίες, δρώντας παράλληλα και αλληλοσυμπληρώνοντας η μία την άλλη, θα απαντήσουν σε ερωτήματα σχετικά με τη δημιουργία της ύλης και ταυτόσημα της διάνοιας, ενώ

⁸ Βλ. Γιάννης Πρελορέντζος, «Πάντα επίκαιρος ο Μπερζόν του 1907», *Η Καθημερινή*, 2007, <https://www.kathimerini.gr/culture/305012/panta-epikairos-o-mpexxon-toy-1907/> (τελευταία πρόσβαση 31.01.2023)

⁹ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, σ. 13

¹⁰ ό.π., σ. 353

¹¹ ό.π., σ. 12

ταυτόχρονα «θα ανασκάψουν τη ρίζα της φύσης και του πνεύματος».¹² Ωστόσο, ο φιλόσοφος παράλληλα διατείνεται ότι υπάρχουν δύο είδη γνώσης μέσω των οποίων δυνάμεθα να εξηγήσουμε τη δημιουργία του κόσμου. Πρόκειται για τις έννοιες της διάνοιας και του ενστίκτου. Μέσα από μια σειρά συλλογισμών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, τα δύο αυτά στοιχεία, διαχωρίστηκαν τελικά λόγω της αύξησής τους.

Ξεκινώντας από την έννοια της διάνοιας, ο Μπερζόν θεωρεί ότι «[η] λειτουργία της προορίζεται για να διασφαλίζει την τέλεια ένταξη του σώματός μας στο περιβάλλον του, να σχηματίζει παραστάσεις για τις αμοιβαίες σχέσεις των εξωτερικών πραγμάτων και τέλος, να σκέφτεται την ύλη».¹³ Ως εκ τούτου, συμπεραίνει κανείς ότι κατά τον Μπερζόν η διάνοια συνδέεται με τη μηχανιστική αντίληψη της ζωής. Κατά συνέπεια, η διάνοια συνδέεται με την έννοια της στατικότητας, καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπερζόν, «η διάνοια παριστά με σαφήνεια μόνο το ασυνεχές»¹⁴ [...] και «την ακινησία»,¹⁵ καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι «η διάνοια χαρακτηρίζεται από μια φυσική ακατανοησία της ζωής».¹⁶ Επομένως, είναι απαραίτητη η ύπαρξη ενός μέσου, το οποίο θα λειτουργεί οργανικά. Ο Μπερζόν πιστεύει ότι το μέσο αυτό είναι το ένστικτο, καθώς είναι δημιουργήμα της ίδιας της ζωής και, ως εκ τούτου, εάν υπήρχε η δυνατότητα μεταξύ μας διαλόγου, θα μας αποκαλύπτονταν μέσω του ενστίκτου τα πιο βαθιά μυστικά της. Ωστόσο, ερμηνευτικά ο εν λόγω συλλογισμός καταλήγει στο γεγονός ότι η αλληλοδιείσδυση της διάνοιας και του ενστίκτου δεν δύναται να στηριχθεί αμιγώς μέσω της επιστήμης αλλά μέσω της «συμπάθειας».¹⁷ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπερζόν «το ένστικτο είναι συμπάθεια»,¹⁸ η οποία εάν είχε τη δυνατότητα διεύρυνσης, θα μπορούσε να μας δώσει τις απαντήσεις σχετικά με τις ζωτικές διεργασίες.

¹² ό.π., σ. 13

¹³ ό.π., σ. 9

¹⁴ ό.π., σ. 153

¹⁵ ό.π., σ. 154

¹⁶ ό.π., σ. 163

¹⁷ ό.π., σ. 172

¹⁸ ό.π., σ. 173

Θα πρέπει να γίνει σαφές ότι με τον όρο «ένστικτο» ο Μπερζόν αναφέρεται όχι στο ζωικό ένστικτο, αλλά στην αισθητική ενόραση. Ακολουθώντας, παρουσιάζει την αισθητική ενόραση ως «την πρόθεση της ζωής» που συνδέει τα ενδιάμεσα διαστήματα μέσω των οποίων τα έμβια όντα ενώνονται με την ατομικότητά τους και δεν είναι ορατά μέσω του οφθαλμού. Ωσαύτως, συνδέει την αισθητική ενόραση με την ικανότητα του καλλιτέχνη να αντιλαμβάνεται το εσωτερικό των αντικειμένων που θέλει να αποτυπώσει στο έργο του με ένα «είδος συμπάθειας»¹⁹. Στο δοκίμιο «*Δημιουργική εξέλιξη*» ο Μπερζόν υπογραμμίζει αρκετές φορές τη φράση: «η διάνοια και το ένστικτο στρέφονται προς δύο αντίθετες κατευθύνσεις, η πρώτη προς την αδρανή ύλη, ενώ το δεύτερο προς τη ζωή».²⁰

Στο σημείο αυτό ο Μπερζόν εισάγει την έννοια της ενόρασης, ως το κλειδί που οδηγεί στο εσωτερικό της ζωής, καθώς πρόκειται για το «ανιδιοτελές ένστικτο»²¹ το οποίο μέσω της «αυτοσυνείδησης» διευρύνεται. Στη συνέχεια, ο Μπερζόν εμπλέκει την έννοια της συνείδησης προκειμένου να εξηγήσει την εξέλιξη στη διαδικασία της ενόρασης. Θεωρεί τη συνείδηση ως «τη ζωή που εξαπολύθηκε διαμέσου της ύλης»,²² καθώς μέσω της διχοτόμησής της προσπάθησε να συμμορφωθεί στους υλικούς κανόνες αλλά παράλληλα να συμπλεύσει με την ορμή της ζωής. Ακολουθώντας, η συμπίεσή της συρρίκνωσε την ενόραση σε ένστικτο προκειμένου να ασχοληθεί με το τμήμα ζωής που την ενδιέφερε. Παράλληλα η συνείδηση συνεστράφη στην ύλη με σκοπό την εξωτερικέυσή της σε σχέση με τον εαυτό της. Ως αποτέλεσμα επήλθε η προσαρμογή της στον εξωτερικό κόσμο με σκοπό την παράκαμψη των εκ της ύλης τεθέντων εμποδίων και τη διεύρυνσή της στο πεδίο της. Ο Μπερζόν χαρακτηριστικά αναφέρει ότι με την απελευθέρωση της συνείδησης, επιτυγχάνεται η αναδίπλωση στο εσωτερικό της και η αφύπνιση των δυνητικότητων της ενόρασης «που υπνώτουν ακόμη μέσα της».²³ Διαμέσου της ανωτέρω ανάλυσης, ο φιλόσοφος καταλήγει στο συμπέρασμα της ύπαρξης δύο ανταγωνιστικών ρευμάτων τα οποία εξηγούν την εξέλιξη της ζωής η οποία προέρχεται από μια κοινή μεταξύ τους πηγή. Η συμπίεση της συνείδησης, όπως επεξηγεί ο Μπερζόν, προέρχεται με την απόσπασή της

¹⁹ ό.π.

²⁰ ό.π.

²¹ ό.π., σ. 174

²² ό.π., σ. 175

²³ ό.π., σ. 178

από το τετελεσμένο και την προσκόλλησή της στο τελούμενο.²⁴ Αυτή η διαδικασία επιτυγχάνεται μέσω βουλητικών ενεργημάτων της συνείδησής μας, δηλαδή μέσω της εσωτερικής δύναμής της, η οποία χαρακτηρίζεται από τον Μπερζόν ως «επόδυνη»²⁵ πράξη καθώς επί της ουσίας ασκείται βία στη φύση. Ωστόσο, η συγκεκριμένη πράξη κρίνεται αναγκαία για την απελευθέρωση της ενόρασης.

Κατά συνέπεια, ο Μπερζόν εξηγεί ότι μέσω της καθαρής βούλησης αναπαρίσταται η ορμή που μεταδίδει τη ζωή στην ύλη, γεγονός το οποίο για να γίνει αντιληπτό θα πρέπει να εγκατασταθούμε έσωθεν της μέσω της ενόρασης. Ωσαύτως, εάν ήταν δυνατή μια παρατεταμένη χαλάρωση της συνείδησης, θα ήταν εφικτή η συμφωνία όλων των φιλοσόφων για την ύπαρξη της ενόρασης. Η ανθρώπινη βούληση θεωρείται η αιτία του θαύματος της αέναης δημιουργίας, επειδή εντός της επιτελείται μια διηνεκής αύξηση που οδηγεί με τη σειρά της στην «ολότητα του σύμπαντος».²⁶ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπερζόν, η ιδέα της δημιουργίας συναιρείται με την ιδέα της αύξησης.

Διαμέσου των ανωτέρω συλλογισμών, ο Μπερζόν καταλήγει στην έννοια της ζωτικής ορμής, στην διαρκή απαίτηση για δημιουργία. Υποστηρίζει ότι όλες οι βαθμίδες ζωής αποτελούνται από τη συσσώρευση ενέργειας και την ταυτόχρονη ανάλωσή της προς «μεταβλητές και απρόβλεπτες κατευθύνσεις»,²⁷ τη διοχέτευσή της σε «ευδιαμόρφωτους αγωγούς, στο άκρο των οποίων θα επιτελέσει εργασίες άπειρης ποικιλομορφίας».²⁸ Ωστόσο, η ορμή δεν είναι απεριόριστη και δόθηκε στο σύμπαν μια φορά και για πάντα. Για την διατήρησή της απαιτείται ένας διαρκής αγώνας ανάμεσα στην εξατομίκευση και τη συνένωση με το όλον, στην ενότητα και την πολλαπλότητα, στον αέναο πόλεμο με την ίδια της τη φύση στην οποία η ζωή οφείλει την ουσία της.

²⁴ ό.π., σ. 229

²⁵ ό.π.

²⁶ ό.π., σ. 231

²⁷ ό.π., σ. 242

²⁸ ό.π., σ. 243

1.2. Η έννοια της δράσης στην μπερζονική φιλοσοφία

Ο Μπερζόν μέσω του έργου του δηλώνει το διαρκές και αμείωτο ενδιαφέρον του για την έννοια της δράσης, η οποία είναι πανταχού παρούσα στη φιλοσοφική του ανάλυση.²⁹ Όπως ο ίδιος αναφέρει, «η δράση είναι αναγκαιότητα».³⁰

Μελετώντας το έργο του μπορεί κανείς να αντιληφθεί ότι ο φιλόσοφος, άλλοτε ρητά και άλλοτε υπόρητα, διατείνεται ότι η έννοια της δράσης συνδέεται άρρηκτα με τη διάρκεια και τον χρόνο και, συνειρμικά, με τη μνήμη, τη συνείδηση και την ενόραση. Όπως αναφέρει στο δοκίμιό του *Η δημιουργική εξέλιξη*, στην προσπάθεια κατανόησης της εξέλιξης της ζωής θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν η ικανότητα του ανθρώπου για δράση, την οποία ορίζει ως «την ολοένα πιο πολύπλοκη και ελαστική προσαρμογή της συνείδησης των έμβιων όντων στους όρους της ύπαρξής τους».³¹ Ωσαύτως, η διάπλαση της διάνοιας οφείλεται στην παρατήρηση των αμοιβαίων δράσεων και αντιδράσεων των σωμάτων και του «υλικού τους περιβάλλοντος».³² Ακολούθως, η δράση τελείται στο πραγματικό μέσω της εσωτερικότητάς μας και, ως εκ τούτου, μέσω της ύπαρξής μας. Σύμφωνα με τον Μπερζόν, η ύπαρξή μας αποτελεί το μέρος του κόσμου για το οποίο είμαστε πιο σίγουροι, εφόσον είμαστε σε θέση να την αντιληφθούμε εσωτερικά και βαθιά. Κατά συνέπεια, διαπιστώνουμε ότι βρισκόμαστε σε ένα συνεχές πέρασμα από την μια κατάσταση στην άλλη – σε μια αέναη μεταβολή. Αδιαμφισβήτητα, η μεταβολή δεν αφορά μόνο το αποτέλεσμα της αντίδρασής μας στους εξωτερικούς παράγοντες, αλλά ιδιαιτέρως τον εσώτερο εαυτό μας. Αφορά την τροποποίηση των αισθήσεων, των συναισθημάτων, της βούλησης και όλων των στοιχείων τα οποία συνθέτουν τη θυμική μας κατάσταση. Επιπροσθέτως, η ψυχική μας κατάσταση «προχωρώντας στην οδό του χρόνου, ογκούται συνεχώς από τη συσσώρευση της διάρκειας»³³. Ο ψυχισμός μας, για την ακρίβεια, τελεί υπό μια συνεχή μεταβολή – κάποιες φορές χωρίς να γίνεται συνειδητά αντιληπτή – καθώς εξαρτάται από μια σειρά συμβάντων τα οποία οριοθετούν και υπογραμμίζουν τις σκέψεις μας, τη βούλησή και τα συναισθήματα

²⁹ Εκδόσεις Ευράσια, Εργοτάξιο Ιδεών 2019 – Γιάννης Πρελορέντζος
<https://www.youtube.com/watch?v=mWANn9Oc3RM> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

³⁰ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, σ. 54

³¹ *ό.π.*, σ. 9

³² *ό.π.*, σ. 11

³³ *ό.π.*, σ. 18

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

σε συγκεκριμένες στιγμές. Επομένως, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπερζόν, «οι καταστάσεις μας [...] δεν είναι ξεχωριστά σημεία. Συνεχίζουν η μια την άλλη σε μιαν ατέρμονη ροή».³⁴

Η ζωή μας, ωστόσο, δεν οριοθετείται πλήρως μέσω της εσωτερικής μας κατάστασης. Για την περαιτέρω αποτύπωση και κατανόηση της ύπαρξής μας, σημαντικό στοιχείο συνιστά η έννοια του χρόνου: ο χρόνος, για τον Μπερζόν, αποτελεί «το ανθεκτικό υφάδι»³⁵ μέσω του οποίου εξελίσσεται και κινείται η ύπαρξή μας με οδηγό τη μνήμη. Ο χρόνος είναι συνυφασμένος με τη διάρκεια, εφόσον «η διάρκεια είναι η συνεχής πρόοδος του παρελθόντος που ροκανίζει το μέλλον και ογκούται προελαύνουσα».³⁶ Ο Μπερζόν, ωστόσο, υποστηρίζει ότι σημαντικό σημείο της συνειδησιακής μας κατάστασης αποτελεί η οργάνωση των στιγμών και των συμβάντων στην παρούσα συνθήκη και όχι η συμπαράθεσή τους σε αυτή.³⁷ Με την εν λόγω οπτική ορίζει την έννοια της διάρκειας και, ως εκ τούτου, και την έννοια του χρόνου.

Ο Μπερζόν διαχωρίζει τον χρόνο σε ποσοτικό και ποιοτικό. Ο ποσοτικός χρόνος εντάσσεται στον χώρο και στην αντίληψη των αντικειμένων μέσα σε αυτόν. Αφορά στις αισθήσεις μας και στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τα πάντα μέσω μιας «στιγμιαίας παρατήρησης».³⁸ Αντίθετα, ο ποιοτικός χρόνος αφορά στις εσωτερικές διεργασίες, στις καταστάσεις καθαρής έντασης³⁹ οι οποίες εισβάλλουν στην ψυχή μας.⁴⁰ Οι τελευταίες αφορούν τις έντονες συναισθηματικές καταστάσεις οι οποίες μας διαπερνούν χωρίς ακριβή όρια, απαλλαγμένες από εξωτερικευμένα μεταξύ τους σύνορα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπερζόν: «δεν σκεφτόμαστε τον πραγματικό χρόνο. Αλλά τον βιώνουμε»,⁴¹ αποδεικνύοντας ουσιαστικά ότι ως πραγματικός χρόνος ορίζεται ο βιωμένος χρόνος, ο χρόνος της πραγματικής διάρκειας «που δαγκώνει τα πράγματα και αφήνει πάνω τους το αποτύπωμα των δοντιών της».⁴²

³⁴ *ό.π.*, σ. 19

³⁵ *ό.π.*, σ. 20

³⁶ *ό.π.*, σ. 20

³⁷ Βλ. Henri Bergson (1888) *Essai sur les données immédiates de la conscience*, 144e edition, Presses universitaires de France, 1970, p. 48.

³⁸ *ό.π.*, p. 24.

³⁹ *ό.π.*, p. 11.

⁴⁰ *ό.π.*, p. 60.

⁴¹ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, σ.56

⁴² *ό.π.*, σ. 55

Εκ των ανωτέρω γίνεται αντιληπτό ότι ο Μπερζόν συνδέει τον χρόνο με τη μνήμη. Πράγματι, στο δοκίμιο *Υλη και μνήμη* εξηγεί την ύπαρξη των δύο ειδών μνήμης. Η μεν πρώτη συνδέεται με τη βούληση και είναι προϊόν προσπάθειας, ενώ η δεύτερη αφορά την αυθόρμητη – εσωτερική μνήμη η οποία υπηρετεί την πρώτη καθώς την τροφοδοτεί με τις εικόνες «όσων έλαβαν χώρα πριν ή μετά από καταστάσεις ανάλογες με την παρούσα, έτσι ώστε να φωτίσει την επιλογή της.»⁴³ Συνειρμικά, η μνήμη «είναι παρούσα»⁴⁴ δηλώνοντας ταυτόχρονα την ύπαρξη της συνείδησης, καθώς, όπως αναφέρει ο Μπερζόν, «συνείδηση σημαίνει πρώτα απ' όλα μνήμη»⁴⁵ και αποτελεί την γέφυρα μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος.

Πρόκειται για την απόδοση της επιλογής, καθώς οι διακυμάνσεις στην έντασή της αποτελούν την αντιστοιχία των δημιουργικών μας στιγμών και των συμπεριφορών μας.⁴⁶ Παρομοίως και οι αναμνήσεις μας ταξινομούνται αναλόγως και ακούσια σε κυρίαρχες και σε αόριστα νεφελώματα.⁴⁷ Επιπροσθέτως, η συνείδηση ενεργεί δυσπρόστατα μέσω αλληλοσυμπληρούμενων μεθόδων: Εν πρώτοις, μέσω μιας εκρηκτικής δράσης, η οποία απελευθερώνει τη συσσωρευμένη ενέργεια της ύλης προς μια επιλεγμένη κατεύθυνση και, εν συνεχεία, μέσω μιας διεργασίας συμπύκνωσης, η οποία συγκεντρώνει τον όγκο των μικροσυμβάντων που συντελούνται στην ύλη.⁴⁸ Ως εκ τούτου διαφαίνεται η ύπαρξη της ύλης, η οποία «στερείται μνήμης», και η ύπαρξη της συνείδησης, η οποία αποτελείται από την μνήμη και την ελευθερία. Καταλήγουμε έτσι στο συμπέρασμα ότι οι δύο έννοιες πηγάζουν από την ίδια κοίτη, μέσω της ανάγκης της αλληλοσυμπλήρωσης.⁴⁹ Η ελευθερία της συνείδησης επήλθε μέσα από την απομάκρυνση όλων των οχληρών αποσκευών που ορίζουν τα υλικά αγαθά, υψώνοντας τον άνθρωπο στο ανώτερο επίπεδό της, την ενόραση. Η διάνοια, η οποία αντιπροσωπεύει τον υλικό κόσμο, και η ενόραση, ως σηματοδότης του πνεύματος, κινούνται αντίρροπα. Στο παρόν σύμπαν η ενόραση έχει αναγκαστικά θυσιάσει μεγάλο μέρος της για χάρη της διάνοιας, προσπαθώντας να προσαρμοστεί στην ύλη και τις

⁴³ Henri Bergson, *Υλη και μνήμη*, Α' έκδοση, Αθήνα: Ροές, 2013, σ. 112

⁴⁴ Ανρί Μπερζόν, *Η ενέργεια του νου*, Αθήνα: Ηριδανός, 2016, σ. 17

⁴⁵ ό.π., σ. 17

⁴⁶ ό.π., σ. 25

⁴⁷ Henri Bergson, *Υλη και μνήμη*, σ. 201

⁴⁸ Ανρί Μπερζόν, *Η ενέργεια του νου*, σ. 31

⁴⁹ ό.π., σσ. 30-32

επιταγές της, πάντα παρούσα μεν, αλλά «αόριστη και ασυνεχής».⁵⁰ Είναι όπως αναφέρει ο Μπερζόν :

*ένα σχεδόν σβησμένο φανάρι, που αναλάμπει από καιρού εις καιρόν, μόλις για κάποιες στιγμές. Πλην όμως λάμπει οσάκις υπάρχει ζωτικό συμφέρον. Ρίχνει το φως του στην προσωπικότητά μας, στην ελευθερία μας, στη θέση που κατέχουμε στο σύνολο της φύσης, στην καταγωγή μας, ίσως μάλιστα και στο πεπρωμένο μας ρίχνει ένα τρεμάμενο και ασθενικό φως, το οποίο όμως διαλύει το σκοτάδι της νύχτας μέσα στο οποίο μας αφήνει η διάνοια.*⁵¹

Έργο της ανθρωπότητας πρέπει να αποτελεί η οικειοποίηση και υποστήριξη της ενόρασης, για να καταφέρει τελικά να αντιληφθεί ότι αποτελεί το ίδιο το πνεύμα και κατά συνέπεια τη ζωή. Μέσω αυτής τη διαδικασίας οροθετείται η διάνοια και διαφαίνεται η ενότητα του πνεύματος.

Ο μέγας φιλόσοφος καταλήγει ότι «το σύμπαν διαρκεί». Με τη συνεχή εμβάθυνση στην έννοια του χρόνου, καθιστά σαφές πως η έννοια της διάρκειας είναι συνυφασμένη με την επινόηση και τη συνεχή δημιουργία. Εάν παρατηρήσει κανείς το σύμπαν, γίνεται αντιληπτή η ύπαρξη δύο αντίρροπων κινήσεων, μιας κατιούσας και μιας ανιούσας, οι οποίες συνδέονται αντιστοίχως η μεν πρώτη με το συντελούμενο και το δεδομένο, η δε δεύτερη με την εσωτερική διεργασία ωρίμανσης. Η εν λόγω διεργασία επιβάλλεται στον ρυθμό της πρώτης με αποτέλεσμα την αδιάκοπη ροή. Συνειρμικά, η ατομικότητα του σώματος εισρρέει και αλληλεπιδρά στο σύμπαν «που αναμφίβολα είναι αυτή τούτη η πραγματικότητα».⁵²

⁵⁰ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, σσ. 254 - 255

⁵¹ *ό.π.*, σ. 254

⁵² *ό.π.*, σ. 26

1.3. Η παράδοξη συμβολή της ευγένειας στην έκφραση της ζωτικής ορμής

Μελετώντας τη σημασία της ζωτικής ορμής και προσπαθώντας να αποδείξει την ύπαρξη και τους μηχανισμούς μέσω των οποίων αποτυπώνεται και εξελίσσεται, ο Μπερζόν ανέλυσε τις έννοιες της νόησης, του ενστίκτου, της διάνοιας, της πνευματικότητας, της κίνησης, της διάρκειας, του χρόνου, της συνείδησης, της ενόρασης, της βούλησης και πλήθος συναφών ορισμών. Το ερευνητικό και ανήσυχο πνεύμα του τον οδήγησε ωστόσο και σε άλλους δρόμους, λιγότερο προφανείς, αλλά παρεμφερούς επιστημονικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος.

Όντας καθηγητής στο Collège de France και μετά την έκδοση της διατριβής του *Essai sur les données immédiates de la conscience*⁵³ και του έργου του *Matière et mémoire*⁵⁴, ο Μπερζόν, σε μια από τις πολλές ομιλίες που έδινε κατά καιρούς, ανέλυσε την έννοια της ευγένειας. Πρόκειται για μια εκ των ομιλιών οι οποίες εκφωνήθηκαν στο πλαίσιο τελετής απονομής βραβείων στο Lycée Henri-IV το 1892.

Ξεκινώντας, έθεσε τον σαφή διαχωρισμό μεταξύ των καλών τρόπων και της έννοιας της ευγένειας. Όπως υποστηρίζει, οι καλοί τρόποι σχετίζονται με την ανατροφή και τις κοινωνικές νόρμες, είναι προϊόν αποστήθισης και αποτελούν για αρκετούς «το βερνίκι»⁵⁵ κάλυψης μιας εντελώς διαφορετικής προσωπικότητας, συμπεριφοράς και ήθους. Αντίθετα, η ευγένεια είναι συναίσθημα που στο βάθος του βρίσκεται η αγάπη για την ισότητα.⁵⁶ Μια ισότητα με τη διάσταση της δικαιοσύνης η οποία αποτρέπει στην προσπάθεια έκφρασης της εκτίμησης και της υπόληψης προς τον συνάνθρωπο. Ωστόσο, η ευγένεια του πνεύματος συνιστά μια εντελώς διαφορετική αποτύπωση και σχετίζεται με τη σύλληψη των προσωπικών χαρακτηριστικών και ταλέντων που οριοθετούν κάθε προσωπικότητα. Η διαφορετικότητα που χαρακτηρίζει την κάθε προσωπικότητα και η μοναδικότητα που της προσδίδεται αποτελεί μέρος της κοινωνικής προόδου. Συνεπώς, καθώς στην εν λόγω

⁵³ Ελληνική μετάφραση: *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, Βλ. Henri Bergson (1888) *Essai sur les données immédiates de la conscience*

⁵⁴ Ελληνική μετάφραση: *Υλη και μνήμη*, Βλ. Henri Bergson, *Υλη και μνήμη* (1896)

⁵⁵ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Περί παιδείας του πολίτη*, Α' έκδοση, Αθήνα: Ροές, 2018, σ. 19

⁵⁶ ό.π., σ. 20

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

διαδικασία εμπλέκεται το χαρακτηριστικό της επί μακρόν συντελεσμένης πράξης, οι αμιγώς πνευματικές σχέσεις τίθενται σε κίνδυνο.

Συμπερασματικά, απαιτείται να τεθεί σε λειτουργία η ικανότητα της επιλογής και η πράξη της βούλησης, προκειμένου να εξωτερικευθεί η παραίτηση από τα προφανή προσωπικά χαρακτηριστικά, έτσι ώστε να ενεργοποιηθεί η διαδικασία την οποία ο Μπερζόν ονομάζει «διανοητική ευκαμψία». ⁵⁷ Πρόκειται για τη διαδικασία που εκφράζεται με τον όρο της ενσυναίσθησης και αφορά τη συναισθηματική ταύτιση και κατανόηση της εσωτερικής κατάστασης του συνανθρώπου. Μέσα από μια συνειρμική προσέγγιση, ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι έναν ενδεδειγμένο τρόπο έκφρασης της διανοητικής ευκαμψίας αποτελεί η πράξη του επαίνου, η οποία ανοίγει δρόμους ζωής εισχωρώντας στις ψυχές και υπερνικώντας τις απογοητεύσεις, με απώτερο αποτέλεσμα την αίσθηση μιας εσωτερικής ορμής η οποία με τη σειρά της οδηγεί την ύπαρξη σε μια «απολαυστική αρμονία». ⁵⁸ Ο μέγας φιλόσοφος υπογραμμίζει ότι αυτή η πράξη αποτελεί την «ευγένεια της καρδιάς», η οποία, για να είναι αποτελεσματική, θα πρέπει να συνδυάζεται με τη «συνέργεια του πνεύματος». Εκ των ανωτέρω συλλογισμών προκύπτει ότι όλες οι μορφές έκφρασης της ευγένειας, είτε πρόκειται για την ευγένεια του πνεύματος, είτε για την ευγένεια των τρόπων ή της καρδιάς, μας εισάγουν σε μια αληθινή και ιδανική «πολιτεία του πνεύματος όπου η ελευθερία θα είναι η απελευθέρωση της διάνοιας». ⁵⁹

Στη διάλεξή του «Η Συνείδηση και η Ζωή» ⁶⁰, ο Μπερζόν υποστηρίζει ότι η επιδοκιμασία επιζητείται από τους ανθρώπους προκειμένου να υποστηριχθεί η ανεπαρκής ζωτικότητα του έργου τους, ενώ οι δημιουργοί οι οποίοι θεωρούν ότι το έργο τους δύναται να διατηρηθεί στο χρόνο δεν αισθάνονται την ανάγκη του επαίνου και νοιώθουν τη θεϊκή χαρά. Κατά συνέπεια, ο θρίαμβος της ζωής αποτελεί τη δημιουργία σε όλα τα επίπεδα, η οποία συνεχίζεται στο ανθρώπινο είδος, αποτελεί «τη δημιουργία του εαυτού μας από τον ίδιο τον εαυτό μας, για την ανάπτυξη της προσωπικότητας μέσω μιας προσπάθειας που αντλεί πολύ από το λίγο, κάτι από το τίποτε και προσθέτει συνεχώς στον πλούτο που διέθετε ο κόσμος». ⁶¹

⁵⁷ ό.π., σ. 22

⁵⁸ ό.π., σ. 28

⁵⁹ ό.π., σ. 29

⁶⁰ Henri Bergson, (1911): «Η συνείδηση και η ζωή», μτφρ. Πολυξένη Ζινδριλή

⁶¹ ό.π., σ. 116

Παράλληλα ο Μπερζόν αναφέρει ότι ο «κατεξοχήν δημιουργός είναι εκείνος του οποίου η δράση, που είναι από μόνη της έντονη, είναι ικανή να καταστήσει επίσης πιο έντονη τη δράση των άλλων ανθρώπων και, με τη γενναιοφροσύνη της, να δημιουργήσει εστίες γενναιοφροσύνης».⁶² Από την άλλη πλευρά, η ζωτική ορμή εκδηλώθηκε μέσω των αρθροπόδων και των σπονδυλωτών και αναπτύχθηκε μέσω του ενστίκτου και της διάνοιας, όπου με τη σειρά τους αλληλοκαλύπτονται και εμπεριέχονται το ένα στο άλλο. Το αποκορύφωμα αυτής της εξέλιξης αποτελεί η δημιουργία του ανθρώπου, η οποία, διαμέσου παράλληλων εξελίξεων, καταλήγει στην κοινωνική ζωή ως ικανοποίηση της ανάγκης και της προσδοκίας της ζωής στην κοινωνία. Συνειρμικά, η κοινωνία είναι αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας που διευκολύνει ταυτόχρονα τις ατομικές προσπάθειες. Η ανθρώπινη κοινωνία οφείλει να παλεύει με τον εαυτό της τόσο για την επίτευξη της κοινωνικής αποτελεσματικότητας, όσο και για την ατομική ελευθερία.

Εν κατακλείδι, η ποιότητα και η ποσότητα της ανθρώπινης προσπάθειας, εκπεφρασμένη διαμέσου της ατομικότητας αλλά και της ενσυναίσθησης, της διάνοιας και του ενστίκτου, βρίσκει διέξοδο δρώντας ελεύθερα και αντιμετωπίζοντας έσωθεν τον κόσμο. Η ατομικότητα του όλου εκφράζεται μέσω της σύνθεσης δυναμικών ατομικοτήτων.⁶³ Η ζωτική ορμή μεταδίδεται στην ύλη μεταπηδώντας επ' άπειρον από την ατομικότητα στην πολλαπλότητα, από την ατομικότητα στην συνένωση, ως αποτέλεσμα της ίδιας της ζωής.

Βάσει των ανωτέρω φιλοσοφικών συλλογισμών του Μπερζόν, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η έννοια της ευγένειας συνδέεται συνειρμικά με την ζωτική ορμή και την εξέλιξή της. Δανειζόμενοι τα λόγια του φιλοσόφου σχετικά με την απόδειξη των διαφόρων ισχυρισμών του παραθέτουμε την εξής συλλογιστική :

Αναγνωρίζω ότι πρόκειται μόνο για μια υπόθεση. Πριν από λίγο ήμασταν στην περιοχή της πιθανότητας τώρα βρισκόμαστε σ' εκείνη της απλής δυνατότητας. Ας ομολογήσουμε την άγνοιά μας, χωρίς ωστόσο να αποδεχθούμε αδιαμαρτύρητα ότι είναι οριστική.⁶⁴

⁶² ό.π., σ.117

⁶³ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, σ. 248

⁶⁴ Henri Bergson, (1911): «Η συνείδηση και η ζωή», μτφρ. Πολυξένη Ζινδριλί, σ. 119

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 : ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

2.1. Ανάλυση του έργου *Ασκητική, Salvatores Dei* - 1927⁶⁵

Ασκητική. Εκκλησιαστικό κείμενο, κήρυγμα αναχωρητικού μοναχισμού, καινό φιλοσοφικό «Πιστεύω», ή μια νέα συνδυαστική θεωρεία που οδηγεί στη σωτηρία του Θεού από τον άνθρωπο αλλά και σε ένα «sui liberantus» ;

Από τις πρώτες γραμμές του έργου, ο Καζαντζάκης μας εισάγει στην μπερζονική θεωρεία του βιταλισμού μέσω της αέναης κίνησης, της πάλης για την αποπνευμάτωση της ύλης με σκοπό τη μετουσίωσή της σε δημιουργία και ορμή ζωής.

Η *Ασκητική* σηματοδοτεί το φιλοσοφικό «πιστεύω» του Καζαντζάκη, στο οποίο αναπτύσσονται όλες οι μπερζονικές του ιδέες και ιδιαιτέρως η έννοια της ζωτικής ορμής η οποία διαφαίνεται σε όλα τα έργα του. Η ζωτική ορμή, η *élan vital* κατά τον Μπερζόν, είναι η αρχέγονη ουσία η οποία μέσω μιας αέναης επανάληψης, αποκτά υλική υπόσταση ενώ ταυτόχρονα ωθείται προς την αποπνευμάτωσή της. Η ζωτική ορμή ουσιαστικά αντικαθιστά την θεϊκή υπόσταση. Πρόκειται για την ουσία η οποία ενέχεται σε όλους τους ζώντες οργανισμούς και συνεπικουρεί τη ζωή στην εξελικτική της πορεία. Μέλημα του ανθρώπινου είδους αποτελεί η πορεία προς την ορμή αυτή και η μετουσίωση της υλικής υπόστασης σε πνευματική, μέχρι την ολοκλήρωση του βιολογικού κύκλου. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, πραγματοποιείται η απελευθέρωση της ζωτικής ορμής η οποία ταυτόχρονα οδηγεί στην απελευθέρωση του Θεού και στη σωτηρία του. Ως εκ τούτου, οι άνθρωποι μετατρέπονται σε «σωτήρες Θεού», *Salvatores Dei*, όπως δηλώνεται στο ομώνυμο έργο.

Ο Μπερζόν, προκειμένου να αναπτύξει τη θεωρία του για τη ζωτική ορμή, παρουσίασε ένα πλήθος ιδεών, για τις οποίες έχει γίνει αναφορά στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Συμπληρωματικά, θα πρέπει να γίνει αναφορά στην έννοια της διάνοιας και στη λειτουργία της, καθώς όπως υποστηρίζει ο φιλόσοφος είναι ταγμένη

⁶⁵ Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ασκητική - Salvatores Dei*, Ε' έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, 1971

να ενεργεί και να έχει επίγνωση ότι ενεργεί, να έρχεται σε επαφή με την πραγματικότητα και μάλιστα να τη βιώνει, αλλά μόνο στο μέτρο που την ενδιαφέρει αυτό το έργο και το διανοιγόμενο αυλάκι.⁶⁶

Παράλληλα, αναφέρεται στην ευεργετική ρευστή δύναμη στην οποία οφείλουμε την ύπαρξή μας και η οποία οδηγεί τη διάνοια να «ξαναζήσει αντίστροφα τη γένεσή της».⁶⁷ Πρόκειται για μια προσπάθεια που όπως εξηγεί, δεν δύναται να ολοκληρωθεί αμέσως αλλά είναι αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας, έτσι ώστε η ανθρωπότητα να καταφέρει να υπερβεί τον εαυτό της. Η συγκεκριμένη οπτική είναι διάχυτη στην *Ασκητική*, καθώς η σωτηρία του Θεού επιτυγχάνεται διαμέσου μιας συλλογικής διαδικασίας, μιας πανανθρώπινης προσπάθειας, αλλά και μιας συνεργασίας μεταξύ των απόγονων με τους προγόνους τους. Ο Μπερζόν αναφέρει ότι η έννοια του νου συνδέεται με τη συνείδηση και τη μνήμη ως «διατήρηση και συσσώρευση του παρελθόντος στο παρόν».⁶⁸ Ωστόσο, η κατεύθυνση του νου προς το παρόν με απώτερο σκοπό το μέλλον, σηματοδοτεί την αδιάκοπη έλξη του νου στο δρόμο του χρόνου και τη διαρκή δράση. Ως εκ τούτου, η συνείδησή αποτελεί τη γέφυρα μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Συνειρμικά, ο Μπερζόν παρουσιάζει την συνείδηση ως επιλογή, αλλά ταυτόχρονα και ως μια ακούσια κίνηση όποτε είναι απαραίτητο, ενώ καταλήγει ότι η έντασή της αντιστοιχεί στο μικρό ή μεγάλο άθροισμα των επιλογών της.⁶⁹ Εν κατακλείδι, η συνείδηση και η υλικότητα αφορούν δύο διαφορετικές και ανταγωνιστικές μορφές ύπαρξης οι οποίες συνυπάρχουν. Η έννοια της ύλης σκιαγραφείται από τον Μπερζόν ως αναγκαιότητα, ενώ της συνείδησης ως ελευθερία.⁷⁰ Επιπροσθέτως, ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι τα έμβια όντα διαπερνούνται από μια εκρηκτική ύλη η οποία είναι δημιούργημα της ίδιας της ζωής. Μέσω της κίνησης, η ενέργεια αυτή απελευθερώνεται. Ως εκ τούτου, η ζωή έχει αναλάβει ένα «διττό καθήκον: να κατασκευάζει την εκρηκτική ύλη, χρησιμοποιώντας την παράλληλα για την κίνηση».⁷¹

⁶⁶ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, σ.190

⁶⁷ ό.π. σ.190

⁶⁸ Βλ. Ανρί Μπερζόν, *Η ενέργεια του νου*, σ. 17

⁶⁹ ό.π., σ. 24

⁷⁰ ό.π., σ. 27

⁷¹ ό.π., σ. 28

Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ύλη και η συνείδηση απορρέουν από την ίδια κοινή πηγή και ότι στην διαδικασία της εξέλιξης της ζωής, η ύλη διαπνέεται από τη δημιουργό συνείδηση μέσω της προσπάθειάς για την απελευθέρωσή της, γεγονός που παρατηρείται σε όλο το ανθρώπινο είδος. Όπως αναφέρει, αυτή η απελευθέρωση και η εκ νέου δημιουργία της έμβιας ύλης και η εξέλιξή της είναι η ίδια η ζωή, και ο θρίαμβός της έγκειται στη «δημιουργία του εαυτού μας από τον ίδιο μας τον εαυτό»,⁷² συνεισφέροντας στον πλούτο του κόσμου. Ο άνθρωπος, λοιπόν, είναι κατά τον Μπερζόν, ο κατ' εξοχήν δημιουργός, ο οποίος καταφέρνει να δρα συλλογικά οδηγούμενος στους δύο μεγάλους δρόμους που ανοίχτηκαν για την ζωτική ορμή, αυτούς του ενστίκτου και της νοημοσύνης.⁷³

Δύο δρόμοι, δύο σκοποί, δύο αντίθετα ρεύματα που παλεύουν για την εναρμόνισή τους. Θάνατος – αθανασία, ανήφορος – κατήφορος: ο μεταξύ τους πόλεμος θα μας οδηγήσει στο μεγάλο χρέος της σύλληψης του οράματος της εναρμόνισής τους.

Τριπλό το μέγα χρέος, με πρώτο μέλημα την τιθάσευση του νου – μονάρχη, που μέσα στα κατώγια του κρύβει τον χώρο, τον χρόνο, τα συναισθήματα, την ύλη και το πνεύμα. Εργάτης της αβύσσου ο νους, προσπαθεί να σηκώσει το παραπέτασμα του χάους που σηματοδοτεί τον αντικατοπτρισμό της εικόνας του και να βγει στο φως της λύτρωσης. Αλλά η ύλη, τροχοπέδη στον αγώνα του, του θυμίζει ότι δεν μπορεί να συλλάβει την ουσία της, παρά μόνο τα φαινόμενα των σκοτεινών συνειρμών της τα οποία αποτελούν τον συνδετικό κρίκο με το ανθρώπινο είδος και συνάμα τα σύνορα της εξουσίας του. Ο νους θα βρει τη λύτρωσή του μέσα από τον αγώνα για πειθαρχία, που θα του χαράξει τον δρόμο για το δεύτερο χρέος, την τιθάσευση της καρδιάς. Η καρδιά παλεύει να υποτάξει τα στοιχεία της φύσης και τις πέντε αισθήσεις, για να της αποκαλυφθούν τα μυστικά που κρύβονται εντός τους, προκειμένου να σπάσει τα σύνορα, να πορευθεί στο σμίξιμο με τη μαχόμενη ουσία που θα οδηγήσει στην ενοποίηση με την ασάλευτη παρουσία, το αρχέγονο πρόσωπο. Το μονοπάτι ανάμεσα στους δύο γκρεμούς της ζωής και του θανάτου, της μήτρας και του μνήματος, είναι αυτό που θα οδηγήσει στην συνένωση με το όλον που θα δώσει νόημα στον συνεχή αγώνα.

⁷² ό.π., σ. 39

⁷³ ό.π., σ. 41

Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί

Ο αγώνας κατά της ελπίδας που οδηγεί στον φόβο είναι το τρίτο χρέος. Η νίκη αυτή σηματοδοτεί την βίωση του παρόντος ως του μοναδικού νοήματος της ζωής παράλληλα με την απελευθέρωση, η οποία, με τη σειρά της, ανοίγει το δρόμο προς την άβυσσο και τον μεγάλο ανήφορο. Αφέντης και εργάτης στο αμπέλι της Γης ο άνθρωπος, σκάβει προς ανεύρεση του Σπόρου, του εαυτού του, ενώνεται με τη βαθιά ρίζα, τη Μητέρα της ζωής. Κατέρχεται στην άβυσσο, σκάβει βαθιά προκειμένου να ακούσει τη φωνή της Κραυγής, αυτή που θα του χαράξει τον δρόμο προς τα πάνω. Άνθρωπος και σύμπαν τα δύο μεγάλα στρατόπεδα που η ένωσή τους φωτίζει τη μυστική Πορεία και το πρώτο σκαλοπάτι. Τότε η νύχτα γίνεται φως. Η καρδιά υποτάσσεται στη φωνή του Θεού, του Στρατηγού – συντρόφου στον αγώνα για τη λύτρωση. Η ευθύνη, είναι λάβαρο και όχημα για το δεύτερο σκαλοπάτι.

Η ένωση του Εγώ με τη φωνή της ράτσας, με τις προγονικές προσταγές, θα φωτίσει το σκοτάδι τους. Ζαριά είναι ο άνθρωπος, που κυβερνά τη μοίρα του, τη μοίρα των προγόνων, και φύλλο στο δέντρο τους. Το σώμα του οδός για την αρχέγονη ορμή, που ενώ το συντρίβει, του δείχνει τη σιγουριά του παρόντος και την αβεβαιότητα του μέλλοντος. Μέσα από τη φωνή της ράτσας μιλά η Ανθρωπότητα. Η σκυτάλη για την κυριαρχία στη Γη, είναι το μεγάλο κληροδότημα των γενεών που ζουν και ανασαίνουν εντός του ανθρώπου. Η ευτυχία θα έρθει μέσα από τη δυστυχία και το φως μέσα από το σκοτάδι. Όλες οι χαρές, οι λύπες, οι έρωτες, οι πόλεμοι, οι ιδέες, οι αμαρτίες και οι ανησυχίες γίνονται τα σκαλοπάτια προς τον ανήφορο του αγωνιζόμενου ανθρώπου. Η φωνή της Γης, φωνή δημιουργίας από τις στάχτες της ύλης εκείνης που έφτιαξε τον άνθρωπο και τώρα τον οδηγεί στην εξαύλωσή του. Αυτός ο μόχθος ανοίγει δρόμο στην αιωνιότητα και στην αέναη ορμή ζωής. Η Κραυγή φωνάζει, αντίδρομη η ορμή κατηφορίζει για να οδηγήσει στον ανήφορο και στην ορμή προς τα πάνω. Το γεμάτο μνήμη σώμα γίνεται Θεός και φυλακή. Ουσία του Θεού ο Αγώνας, ο ανηφορικός δρόμος γίνεται πόνος που γεννά τη χαρά και την ελπίδα, ένας αένας κύκλος – στρόβιλος, όχημα για τη Μεγάλη αρχέγονη Πνοή, βοήθεια Θεού και οδός της δημιουργίας του. Παρελθόν, παρόν και μέλλον, βρίσκονται σε ένα συνεχές στροβίλισμα ακινησίας. Η μεγάλη Πράξη που θα φέρει τη λύτρωση είναι η σχέση του ανθρώπου με το Θεό. Η προσαρμογή στο ρυθμό και την πορεία του. Το χάραγμα του κύκλου με πράξεις, με επιθυμίες και ανησυχίες, είναι τα σύνορα που χτίζονται και γκρεμίζονται αδιάκοπα και παντοτινά, που ανοίγουν το μικρό ματωμένο αυλάκι της θεϊκής ορμής ολάκερου του

κύκλου. Ο Θεός δεν είναι παντοδύναμος, αγωνίζεται, γεννά και αφανίζει τα πάντα, μάχεται χωρίς τη σιγουριά του αποτελέσματος και ο άνθρωπος συνοδοιπόρος και συναγωνιστής του, κάνει το σώμα του μέσο για να τον σώσει. Γίνεται στρατιώτης του στον πόλεμο των αμφίδρομων δυνάμεων, στον αγώνα για την ελευθερία. Αυτή είναι η σωτηρία του ανθρώπου. Η σωτηρία του Θεού. Έρωτας είναι η ορμή. Είναι η δημιουργική πνοή του Θεού στη γη. Το άρμα του στην «κακοτράχαλη πορεία του» οδηγείται από τις τέσσερις φοράδες, την Αδικία, τη Σκληρότητα, τη Λαχτάρα και την Πείνα. Σε μια εποχή που κυριαρχεί η ανισορροπία, που εκλείπουν η αρετή, η ειρήνη, η αγάπη και η ευγένεια, μόνο ο πόλεμος και ο άνεμος ολέθρου θα δώσουν νέα πνοή. Η ταύτιση με το Σύμπαν, η ευθύνη και η θυσία, ο συνεχής πόλεμος χωρίς τη βεβαιότητα του αποτελέσματος, η μάχη με τον δρόμο της λύτρωσης, θα σώσουν το Θεό. Ο Θεός φωνάζει για βοήθεια και ο άνθρωπος παλεύει με τις φυσικές δυνάμεις για την απελευθέρωση του πνεύματος, υποτάσσει τον υλικό κόσμο και δημιουργεί Θεό. Ο Σπόρος που ανθίζει, σώζει το Θεό γυρίζοντας πίσω στο χώμα. Ο άνθρωπος σώζεται μέσω της ψυχής του που γυρίζει συνεχώς και εισέρχεται στον κύκλο της ζωής. Αυτός ο κύκλος των αντίθετων ανέμων οδηγεί στην ελευθερία. Φλόγα είναι η ψυχή και γίνεται φωτιά που δημιουργεί το Φως και φωτίζει το θεϊκό πρόσωπο. Σιγή είναι η μεγάλη προσπάθεια που τραγουδά το μαγικό ξόρκι του Ακρίτα Θεού, που ενώνεται με τον άνθρωπο και γίνεται ένα, για να καταλήξει στο μεγάλο μυστικό πως : «ΚΑΙ ΤΟ ΕΝΑ ΤΟΥΤΟ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ!». ⁷⁴

Ο Μπερζόν στη διάλεξή του στο Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ, δήλωσε ότι επέλεξε να ασχοληθεί με το τριπλό ζήτημα της συνείδησης, της ζωής και της συσχέτισής τους καθώς θεωρούσε ότι αποτελούσε σημαντικό φιλοσοφικό προς εξέταση ζήτημα. ⁷⁵

Υποστήριξε ότι η έννοια του νου παραπέμπει στη συνείδηση η οποία συνειρμικά οδηγεί στον ορισμό της μνήμης. Η παρουσία της μνήμης σηματοδοτεί την ύπαρξη της συνείδησης υποδηλώνοντας ταυτόχρονα την ύπαρξη του χρόνου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο φιλόσοφος, «η συνείδηση είναι ένας συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε αυτό που έχει υπάρξει και σε αυτό που θα υπάρξει, μια γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον». ⁷⁶

⁷⁴ Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ασκητική - Salvatores Dei*, σ. 95

⁷⁵ Βλ. Η ενέργεια του νου, σ. 13

⁷⁶ ό.π., σ. 18

Συνεχίζοντας το συλλογισμό του, συνδέει τη συνείδηση με την επιλογή και με την ελευθερία. Υπερασπίζεται την άποψη ότι η ελευθερία υιοθετεί τη θέση «διαίρει και βασιλεύει»⁷⁷ καθώς ακροπατεί μεταξύ της ύλης και του πνεύματος. Συνδέοντας αρχικά την ύλη με τη ζωή, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ζωή στο ξεκίνημά της ρίζωσε στην ύλη η οποία ωστόσο προϋπήρχε και χωρίς εκείνη, καθώς αναπαράγεται και εξελίσσεται χάρη στην ύπαρξη της ζωικής ορμής. Υποστηρίζει ότι η ύλη αποτελεί ταυτόχρονα το εμπόδιο, το μέσο και το ερέθισμα. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος, μέσω της ελεύθερης βούλησης, επιλέγει να διαπεράσει το μυστήριο της αβύσσου και να στοχεύσει στην κορυφή, στο θρίαμβο της ζωής, δηλαδή στη δημιουργία.

Πρόκειται για το «παιχνίδι των φυσικών δυνάμεων»,⁷⁸ την δημιουργό εξέλιξη, που εξυψώνει τον άνθρωπο στο ανώτατο επίπεδο και σηματοδοτεί την προσπάθειά του.

Μελετώντας την *Ασκητική* γίνεται αντιληπτό ότι όλες οι ανωτέρω έννοιες και προσεγγίσεις είναι διάχυτες στο έργο του Καζαντζάκη. Καταλήγοντας, ο μεγάλος συγγραφέας επηρεασμένος βαθιά από την μπερζονική θεωρία, υποστηρίζει ότι η ζωτική εξέλιξη στο σύνολό της απεικονίζεται στην ανθρώπινη ύπαρξη μέσω του διαρκούς αγώνα για δημιουργία, καταλήγοντας ότι εν τέλει αποτυπώνεται στο πρόσωπο του Θεού που αγωνίζεται για τη σωτηρία του.

⁷⁷ ό.π., σ. 35

⁷⁸ ό.π., σ. 44

2.2. Ανάλυση του έργου *Ο Ανήφορος*, - 1946⁷⁹

Το μέχρι πρότινος άγνωστο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη σωζόταν στο ομώνυμο Μουσείο από το 2005, ενώ η ταύτιση του χειρόγραφου πραγματοποιήθηκε το 2016.⁸⁰ Το έργο χωρίζεται σε τρία μέρη, ήτοι «Κρήτη-Αγγλία-Μοναξιά», με το κάθε ένα να σχετίζεται τεκμηριωμένα με άλλα έργα του δημιουργού. Συγκεκριμένα, το κεφάλαιο με τίτλο «Κρήτη» χρησιμοποιήθηκε στο έργο *Καπετάν Μιχάλης*, ενώ στο κεφάλαιο με τίτλο «Αγγλία» αποτυπώνεται μέρος της ομιλίας του Καζαντζάκη στο ραδιόφωνο του BBC. Όσο για το τρίτο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Μοναξιά», ουσιαστικά αποτελεί έναν τρόπον τινά πρόλογο της *Ασκητικής*, καθώς, όπως αναφέρεται στο τέλος του έργου, αποτελεί το όραμα του κεντρικού χαρακτήρα.

Το ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο γράφτηκε ο *Ανήφορος* διαφαίνεται σε όλο το εύρος του έργου, τόσο ως προς την πολιτική κατάσταση, όσο και ως προς τις κοσμοϊστορικές αλλαγές – οι οποίες απεικονίζουν τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι συνέπειες του Ψυχρού πολέμου ανάμεσα στις χώρες του Ανατολικού και Δυτικού Μπλοκ⁸¹, αλλά και ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος,⁸² είναι από τα στοιχεία τα οποία ώθησαν τον Νίκο Καζαντζάκη να ταξιδέψει στην Αγγλία τον Σεπτέμβρη του 1946, προκειμένου να συναντήσει εκπροσώπους της ξένης διανοήσης με σκοπό την ίδρυση της «Διεθνούς του Πνεύματος», προς επίλυση των μεταπολεμικών προβλημάτων του πολιτισμού. Την ίδια περίοδο ο μεγάλος συγγραφέας δίνει συνέντευξη στο ραδιοφωνικό σταθμό του BBC, καλώντας τους διανοούμενους του κόσμου σε μια από κοινού δράση υπέρ της ειρήνης και της εκ νέου διαμόρφωσης και

⁷⁹ Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ανήφορος* - Α΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα, 2022

⁸⁰ Βλ. Περιοδική έκθεση με τίτλο: «Ο Ανήφορος: Το γνωστό-άγνωστο έργο του Νίκου Καζαντζάκη» (έως 31/3/2023) <https://www.kazantzaki.gr/gr/news/periodiki-ekthesi-me-titlo-o-aniforos-to-gnosto-agnosto-ergo-tou-nikou-kazantzaki-eos-3132023-307> (τελευταία πρόσβαση 17/12/2022)

⁸¹ Βλ. Βικιπαιδεία, Η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια, «Ψυχρός Πόλεμος» https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A8%CF%85%CF%87%CF%81%CF%8C%CF%82_%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%82 (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

⁸² Βλ. Βικιπαιδεία, Η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια, «Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946–1949)» [https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%B5%CE%BC%CF%86%CF%8D%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%82_\(1946%E2%80%931949\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%B5%CE%BC%CF%86%CF%8D%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%82_(1946%E2%80%931949)) (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

θεμελίωσης των κοινωνικών αξιών.⁸³ Αξίζει να σημειωθεί ότι μέσα στο έργο αποτυπώνεται αυτούσιο το χωρίο στο οποίο ο συγγραφέας αναφέρεται στον Τζορτζ Μπέρναρντ Σω στην εν λόγω συνέντευξη.⁸⁴ Ουσιαστικά, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο ήρωας του *Ανήφορου*, ο Κοσμάς, είναι η προσωποποίηση του «κρυμμένου» συγγραφέα, καθώς το χτίσιμο της προσωπικότητάς του αλλά και η δράση του, παραπέμπουν στο πρόσωπο του Καζαντζάκη. Συμπληρωματικά, θα πρέπει να αναφερθεί ότι το χωροχρονικό πλαίσιο του έργου τοποθετείται μεταξύ Αγγλίας και Κρήτης και εκτυλίσσεται αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

Η θεματική του έργου οργανώνεται γύρω από την μπερζονική θεωρία και ιδιαιτέρως γύρω από την έννοια της ζωτικής ορμής. Σε όλο το περιεχόμενό του διακρίνεται η πάλη μεταξύ της ύλης και του πνεύματος, διαγράφεται η αμφίδρομη και διαφορετική πορεία και οι δρόμοι που οδηγούν στην επικράτηση της πνευματικής ανύψωσης, καθώς και η έννοια της πνευματικής ελευθερίας, η οποία εκφράζεται ως αποδέσμευση από κάθε επιδίωξη. Επίσης, το μοτίβο της κραυγής ως σημειολογική αναφορά της εσωτερικότητας, κυριαρχεί στο σύνολο των σημειολογικών μεταφορών που χρησιμοποιούνται για να τονίσουν τις αντιθετικές δυνάμεις και τα στοιχεία με τα οποία καλείται να αντιπαρατεθεί ο εσώτερος εαυτός προκειμένου να φτάσει στην υπέρτατη ανύψωση, στη θέωση και στην σωτηρία της ανθρωπότητας.

Σχετικά με τους χαρακτήρες του έργου, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι αποτελούν την πιστή αποτύπωση η οποία χαρακτηρίζει τους εν γένει καζαντζακικούς ήρωες. Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει σε συνέντευξή του στη Γαλλική Ραδιοφωνία στις 6 Μαΐου του 1955,⁸⁵ οι ήρωές του ενσαρκώνουν τον διηνεκή αγώνα. Γνωρίζουν ότι δεν αρκεί να είναι κανείς καλός και τίμιος, καθώς απαραίτητο συστατικό του αγώνα είναι η πολεμική αρετή, η πολεμική ελπίδα και η πολεμική αγάπη. Είναι οι ήρωες που επιδιώκουν την ουτοπία, την πραγματικότητα η οποία δεν υπάρχει ακόμα. Όπως έχει επανειλημμένα υπογραμμίσει ο

⁸³ Βλ. Μουσείο Καζαντζάκη, «Η αποδημία και η αναγνώριση (1946-1957)», <https://www.kazantzaki.gr/gr/life-and-work/apodimia-kai-anagnorisi-193> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

⁸⁴ Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ανήφορος*, ό.π. σ. 207

⁸⁵ Βλ. «Νίκος Καζαντζάκης: Ο παραλίγο “αφορεσμένος” μιλά για τον Θεό και την Ελλάδα» <https://www.iefimerida.gr/news/397207/nikos-kazantzakis-o-paraligo-aforesmenos-mila-gia-ton-theo-kai-tin-ellada-eikones-vinteo> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί

συγγραφέας, «ό,τι δεν συνέβη ποτέ, είναι ό,τι δεν ποθήσαμε αρκετά»,⁸⁶ θέλοντας με τον τρόπο αυτό να τονίσει ότι οι ήρωές του δημιουργούν – ή τουλάχιστον προσπαθούν να δημιουργήσουν – την πραγματικότητα την οποία οραματίζονται.

Ωστόσο, όπως επεσήμανε, για να φτάσουν στην υψηλή βαθμίδα της ανθρώπινης πορείας τους, βασική προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη της πολιτικής ελευθερίας. Συνεπώς, οι χαρακτήρες του ενσαρκώνουν μια ορμή που αγωνίζεται με λύσσα για την κατάκτηση αυτής της ελευθερίας, και είναι αποφασισμένοι να συνθλίψουν τη ζωή τους προκειμένου να πετύχουν. Αποτελούν την προσωποποίηση των αγωνιστών που μένουν πιστοί στη γραμμή που χάραξαν οι πατέρες τους και οι πρόγονοί τους, ακολουθώντας την πανάρχαια παράδοση και απεικονίζοντας την επαφή με τις ρίζες. Είναι υπάρξεις οι οποίες δεν υπακούουν παρά μονάχα το ένστικτό τους και, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο μεγάλος συγγραφέας, έρχονται σε επαφή με τις «μυστηριακές μανάδες» και παίρνουν δύναμη από τη γη τους μόνο με ένα άγγιγμα. Με άλλα λόγια, είναι ήρωες βγαλμένοι από τα «σπλάχνα της φυλής».⁸⁷

Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι ήρωές του Καζαντζάκη γίνονται «το καλούπι στο οποίο θα χυθεί η νέα πραγματικότητα»,⁸⁸ γεγονός το οποίο ουσιαστικά συνιστά και τη δημιουργική τους δύναμη. Συνεπώς, αποτελούν τον αντικατοπτρισμό του μαζικού ιδεώδους, την αποκάλυψη της ουτοπίας μέσω της οποίας αποτυπώνεται η νέα πραγματικότητα ως «λόγος σπερματικός».⁸⁹ Πρόκειται για προσωπικότητες οι οποίες συγκεντρώνουν ψυχικές ανατάσεις της εποχής τους και αναγγέλλουν μια νέα πραγματικότητα. Τελειώνοντας, ο Καζαντζάκης, αναφερόμενος στους ήρωές του, τονίζει ότι πρόκειται για μη ορθολογιστικές προσωπικότητες, οι οποίες διέπονται από πάθος και κοσμικές δυνάμεις, με απώτερο σκοπό τους την επαναδημιουργία ενός κόσμου απελευθερωμένου από την αδικία και τη μιζέρια, θεωρώντας το σκοπό αυτό ως το υπέρτατο χρέος τους, μέσω του οποίου θα κατακτήσουν τελικά τη δικαιοσύνη.

⁸⁶ Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Θ' έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, 1965

⁸⁷ Βλ. «Νίκος Καζαντζάκης: Ο παραλίγο “αφορεσμένος” μιλά για τον Θεό και την Ελλάδα» <https://www.iefimerida.gr/news/397207/nikos-kazantzakis-o-paraligo-aforesmenos-mila-gia-ton-theo-kai-tin-ellada-eikones-vinteo> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

⁸⁸ ό.π.

⁸⁹ Βλ. Πεμπτούσια, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες, «Η θεωρία του σπερματικού λόγου στη θεολογία του Ιουστίνου», <https://www.pemptousia.gr/2022/06/i-theoria-tou-spermatikou-logou-sti-theologia-tou-ioustinou/> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Συμπερασματικά, ο Κοσμάς και η γυναίκα του, η εβραία Νοεμή, είναι δύο προσωπικότητες οι οποίες έχουν ως κοινή αφετηρία την πίστη στα προγονικά διδάγματα, την επαφή με τη φυλή τους και τη συνέχισή της. Ωστόσο, η πορεία τους διαφοροποιείται, διαχωρίζεται σε δρόμους παράλληλους, για να καταλήξει τελικά σε διαφορετικό αποτέλεσμα. Μέσω των δύο ηρώων, προσωποποιείται ένας εκ των πολλών αντιθετικών συμβολισμών της δημιουργικής φαρέτρας του Καζαντζάκη. Η διαφοροποίηση μεταξύ της γυναίκας και του άντρα, εν προκειμένω, επί της ουσίας υπογραμμίζει την πάλη μεταξύ σώματος και πνεύματος, οριοθετεί την έννοια της μονιμότητας και της ανάγκης, η οποία αντιτίθεται στην μεταβολή και την αποδέσμευση από την ύλη και τη νόηση. Ουσιαστικά, οι δύο κεντρικοί ήρωες σκιαγραφούν την κατά τον Μπερζόν ανθρώπινη κοινωνία, την κοινωνία που προσηλώνεται στην επίτευξη δύο κεντρικών στόχων. Διαμέσου παράλληλης έσωθεν και έξωθεν πάλης, επιδιώκεται η μείωση των διενέξεων και των ανταγωνισμών, η άρση των αντιθέσεων και της ατομικής βούλησης, ταυτόχρονα με την εισχώρηση στο ευρύτερο Όλον. Πρόκειται για μια διαδικασία ανησυχητική και ταυτόχρονα κατευναστική, η οποία, μέσω αναρίθμητων εμποδίων, θα οδηγηθεί στην επίτευξη της ανώτερης ποιότητας επινόησης και προσπάθειας. Η διαδικασία αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην ουσία της δημιουργικής εξέλιξης και της ίδιας της ζωής.⁹⁰

Ο συγγραφέας της ιστορίας του *Ανήφορου* επιστρέφει στη γενέτειρά του από την οποία είχε φύγει σε νεαρή ηλικία. Έχοντας πάρει μέρος στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ως πιλότος στην Αφρική, μαζί με τις μνήμες της πατρίδας και της οικογένειάς του κουβαλά και τις μνήμες του πολέμου. Συνοδοιπόρος στο ταξίδι του η γυναίκα του, η εβραία Νοεμή, η οποία παλεύει με τους δικούς της δαίμονες καθώς την στοιχειώνουν οι μνήμες του ολοκαυτώματος και η δολοφονία της οικογένειάς της. Σε μια προσπάθεια εσωτερικής της αναγέννησης, αγωνίζεται να ενστερνιστεί τη νέα πατρίδα, τις συνήθειες, τους ανθρώπους, τα ήθη και τα έθιμά τους. Αντικρίζοντας μακρόθεν τις κρητικές ακτές, ο Κοσμάς έρχεται αντιμέτωπος με τους εσωτερικούς του φόβους, τις δεισιδαιμονίες και τις προκαταλήψεις της οικογένειάς του, αλλά και με το χρέος της ράτσας του. Οι μνήμες στο πεδίο των μαχών ξύπνησαν μέσα

⁹⁰ Βλ. Henri Bergson, «Η συνείδηση και η ζωή», *Εισαγωγικό Σημείωμα*, επιμ. Γιάννης Πρελορέντζος, μτφ. Πολυξένη Ζινδρλή, Δωδώνη, Μέρος Τρίτο (επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), 34ος τόμ., Ιωάννινα, 2005-2007, σ. 118

του την «προαιώνια σκοτεινή λαχτάρα» του ανθρώπου που επιλέγει να σκοτώνει, ενώ παράλληλα συμπορεύεται με τις μνήμες των αυστηρών και άκαμπτων ανδρών της γενιάς του, οι οποίες τον οδηγούν στην πεποίθηση ότι ο θάνατος δεν αποτελεί απειλή. Αντιθέτως, η φθορά που αντικρίζει γύρω του, του δημιουργεί την αίσθηση της σήψης και της παρακμής, τόσο της ύλης όσο και του πνεύματος. Γεννάται έτσι μέσα του η λαχτάρα να την πολεμήσει και να τη νικήσει.

Επιστρέφοντας λοιπόν στην μπερζονική θεωρία και στη σχέση της με τον *Ανήφορο*, παρατηρούμε, από το πρώτο κεφάλαιο του έργου, την αναζήτηση της πνευματικής ανάτασης μέσω της πάλης ενάντια στην ύλη και τη σωματική φθορά, τάσεις οι οποίες διαφαίνονται στο σύνολο της καζαντζακικού έργου και αποτυπώνουν την επιρροή της θεωρίας αυτής.

Η μπερζονική ανάλυση της φθοράς προσπερνά τη μηχανιστική εξήγηση της γήρανσης, θεωρώντας ότι κάτω από τα ορατά συμπτώματα κρύβεται η εσωτερική αιτία της κατ'επίφασης οργανικής μνήμης, της διατήρησης του παρελθόντος στο παρόν.⁹¹ Η εναλλαγή γένεσης και φθοράς μέσω της συνεχούς κυκλικής κίνησης αναπαριστά το θεμελιώδες έλλειμμα της υλικότητας, το οποίο, εάν συμπληρωθεί, θα συνεπάγεται τη διαγραφή του χώρου και του χρόνου «γύρω από μια σταθερή ισορροπία που πάντα είναι ζητούμενη και ουδέποτε επιτυγχάνεται».⁹² Επακόλουθο των ανωτέρω, αποτελεί η αλληλοδιείσδυση των πραγμάτων, η οποία ουσιαστικά αποτυπώνει την συστολή του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος σε μια και μοναδική στιγμή, την οποία ο Μπερζόν αποκαλεί «αιωνιότητα».

Ο Κοσμάς ξεκινά την εσωτερική του μάχη από το βίωμα του προσωπικού πολέμου μεταξύ της πατρικής σκληρότητας και της μητρικής τρυφερότητας. Όντας πολλά χρόνια μακριά από την Κρήτη, αντιμετωπίζει τις μνήμες των προγόνων του ως το κείμενο σημείο της επανένωσής του με τη γενιά του και την μελλοντική του ζωή, προσπαθώντας ουσιαστικά να τους ανακαλύψει μέσα από τη δική του υπόσταση. Θεωρεί τον εαυτό του ως τη συνέχεια τους, ψάχνοντας μέσα του τα κοινά στοιχεία και επιδιώκοντας ουσιαστικά την διεκδίκηση

⁹¹ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, σ. 32

⁹² *ό.π.*, σσ. 301-302

Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί

ενός ηθικού άλλοθι, ενός αξιόπιστου προσχήματος, προκειμένου να δικαιολογήσει τις σκληροτράχηλες συμπεριφορές και θηριωδίες τους, αναδεικνύοντας παράλληλα ό,τι θετικό και μεγαλοπρεπές μπορεί να τους αναγνωριστεί επ' ωφελεία της ανθρωπότητας και της συνέχισής της. Πρόκειται για μια ράτσα που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «έκαμε το χρέος της, μετουσιώνοντας την ύλη σε πνεύμα», και «έφερε το Θεό στην κλίμακα του ανθρώπου», εκτελώντας την αποστολή της». ⁹³

Προκειμένου να στοιχειοθετήσει τη εξελικτική θεωρία, ο Μπερζόν ξεκινά με αφετηρία την έννοια του μεταμορφισμού ως την «κατά προσέγγιση έκφραση της αλήθειας» ⁹⁴ της εξελικτικής διαδικασίας. Η μεταβίβαση της ζωής από τον πρόγονο στο απόγονο, παρόλη την αρχική της ομοιότητα, εξασφαλίζει παράλληλα μια διαδικασία επιλογής για διαφοροποίηση, που οδηγεί στην δημιουργία ενός νέου πολύπλοκου οργανισμού, ο οποίος, παραδόξως, προέρχεται από μια στοιχειοδέστατη μορφή. Ο ανθρώπινος οργανισμός είναι το «εκβλάστημα» ⁹⁵ που αναφύεται από τον συνδυασμό των γονιών του και αποτελεί, εν μέρει, την προσωποποίηση του αρχέγονου προγόνου. Ακολουθώντας, στην πορεία της ζωής του, ο άνθρωπος επιλέγει μέσα από το σύνολο των ασύμβατων προσωπικοτήτων από τις οποίες προέρχεται τον δρόμο που θα ακολουθήσει. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μπερζόν, είναι ένας δρόμος «στρωμένος με τα απομεινάρια όλων εκείνων που αρχίσαμε να είμαστε και όλων εκείνων που θα μπορούσαμε να γίνουμε». ⁹⁶

Η επιρροή της μπερζονικής μεταφυσικής θεωρίας ⁹⁷ διαπνέει όλη τη φιλοσοφική κατεύθυνση του έργου. Η γνώση του κόσμου επιτυγχάνεται, σύμφωνα με τον Μπερζόν, διαμέσου της κίνησης γύρω από αυτόν, αλλά και διαμέσου της έσωθεν κίνησης, συμβολίζοντας αντίστοιχα το σχετικό και το απόλυτο. Η απόλυτη γνώση επέρχεται μέσω της έσωθεν κίνησης, της σύμπτωσης με την εσωτερικότητα, συμπίπτοντας ουσιαστικά με την τελειότητα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο φιλόσοφος, «το απόλυτο είναι τέλειο καθότι είναι εντελώς αυτό που είναι». ⁹⁸ Η έσωθεν αντίληψη μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την εποπτεία - ταύτιση, διαμέσου της οποίας μεταφερόμαστε στην εσωτερική αντίληψη των πραγμάτων με σκοπό την ανακάλυψη της μοναδικότητάς τους. Εξ αυτών οδηγείται στο

⁹³ Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ανήφορος* σ. 54

⁹⁴ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, σ. 37

⁹⁵ ό.π., σ. 54

⁹⁶ ό.π., σσ. 106 - 107

⁹⁷ Βλ. Ανρί Μπερζόν, *Η σκέψη και η κίνηση*, σσ. 175 - 222

⁹⁸ ό.π. σ. 178

συμπέρασμα ότι για την απόλυτη κατάκτηση της πραγματικότητας αρκεί η σε αυτήν έσωθεν τοποθέτηση, που επιτυγχάνεται μέσω της μεταφυσικής διάστασης. Ωσαύτως, η πρώτη και σίγουρη πραγματικότητα που γίνεται αντιληπτή αφορά τον ίδιο τον εαυτό μας και την θέση του στο χρόνο. Είναι το «εγώ μας που διαρκεί». Πρόκειται, αναλυτικότερα, για μια διαδικασία που περιγράφει το πλήθος των παραστάσεων και των αναμνήσεων, στοιχεία τα οποία οδηγούν στην επιστροφή από την περιφέρεια του κύκλου προς το κέντρο της ύπαρξης και την αντίληψη της συνεχούς ροής, η οποία «αναγγέλλει ό,τι ακολουθεί και περιέχει ό,τι έχει προηγηθεί».

Με άλλα λόγια, ο Μπερζόν περιγράφει μια συνεχή συνειδησιακή ροή, μια εξελισσόμενη κίνηση. Η εσωτερική ζωή αφορά μια «ποικιλία ποιοτήτων», «συνέχεια προόδου», «ενότητα κατεύθυνσης».⁹⁹ Ως εκ τούτου, η διάρκεια, ταυτιζόμενη με την έννοια του χρόνου, οριοθετεί το συναίσθημα και αναπαριστά το σύνολο της προσωπικότητας μέσω των ψυχολογικών καταστάσεων. Συμπερασματικά, οι ψυχικές καταστάσεις ορίζονται από «την προσθήκη στο παρόν συναίσθημα, της ανάμνησης από παρελθούσες στιγμές»,¹⁰⁰ άρα από μια εσωτερική διάρκεια, μια συνεχή ζωή μνήμης. Καταλήγοντας, ο Μπερζόν υπογραμμίζει ότι η μεταφυσική εποπτεία αφορά την οδυνηρή προσπάθεια η οποία προτρέπει τον άνθρωπο να τοποθετηθεί στην καρδιά των πραγμάτων, προς αναζήτηση της ώθησης και της ανακάλυψης της «ολοκληρωμένης εμπειρίας». Πρόκειται για μια αφ' εαυτής και αδιαλείπτως αναπτυσσόμενη και οριοθετημένη ώθηση.

Μελετώντας σε βάθος τον *Ανήφορο*, γίνεται αντιληπτή η ύπαρξη μιας δύναμης, μιας ζωτικής ορμής, η οποία επενεργεί στη διαδικασία της ζωής, επηρεάζει την εξέλιξή της και απελευθερώνει τον άνθρωπο προς όλες τις κατευθύνσεις. Η δύναμη αυτή λαμβάνει πλείστες μορφές, οι οποίες άλλοτε γίνονται άμεσα κατανοητές από τον ανθρώπινο νου, και άλλες φορές λειτουργούν αυτοβούλως και υπόρητα. Παίρνει τη μορφή του λόγου που ζητά να γίνει λέξη με νόημα. Γίνεται λέξη η οποία επιζητά να κατακλίσει την ύπαρξη προκειμένου να εξωτερικευθεί και να σώσει τον κόσμο. Μετατρέπεται σε όχημα για να προσπεράσει την

⁹⁹ Βλ. Ανρί Μπερζόν, *Η σκέψη και η κίνηση*, σ. 187

¹⁰⁰ ό.π., σ. 197

βούληση της καρδιάς και να γίνει πράξη. Άλλες φορές πάλι μετατρέπεται σε δαίμονα που τρώει την ψυχή αναγκάζοντάς τη να γίνει δράση και να ωριμάσει το σπόρο για να εκπληρώσει τη μεγάλη «Υποχρέωση». Μεταουσιώνεται σε φωνή ψυχής που οφείλει να δαμαστεί για να επιτελέσει το μεγάλο θαύμα.

Ο άνθρωπος του *Ανήφορου* κάνει ένα μεγάλο ταξίδι προς τη θέωση. Φτιάχνοντας την δική του «τούλπα»¹⁰¹ δημιουργεί το alter ego του, τον συνοδοιπόρο του στην δική του ανηφόρα, μπαίνοντας ταυτόχρονα σε μια αέναη προσπάθεια επιβολής και υπερίσχυσης απέναντί του. Ξεκινά από την αποδοχή της ηθικής σήψης και με μικρά βήματα βαδίζει προς τον δύσκολο δρόμο της εσωτερικής εξύψωσης. Αντιλαμβάνεται την ψυχική χρεοκοπία στην οποία τον οδήγησε το κυνήγι των υλικών απολαύσεων και ξεκινά με έναυσμα τη «Δυσκολία» να ξεπεράσει τα εμπόδια, να επιστρατεύσει όλες τις υπαρκτές δυνάμεις. Ατομικές, πανανθρώπινες και προανθρώπινες δυνάμεις ενώνονται με οδηγό την «Πίστη» για να ημερέψουν την ψυχή, να φωτίσουν το μυαλό, να φέρουν την μεγάλη άνοιξη μετατρέποντας «το χτήνος σε άνθρωπο».¹⁰² Η φωνή του Θεού που φωνάζει βοήθεια, περνά μέσα από την ανθρώπινη ψυχή που, χορεύοντας μαζί του τον αντίμαχο χορό, μάχεται να βρει την ταυτότητα της βούλησής της και να ενωθεί ξανά μαζί του, νικώντας το θάνατο και διαλαλώντας τη «ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ». Ζητά τη βεβαιότητα και πολεμά την αμφιβολία για να μην χαθεί ο δρόμος προς το βασίλειο της ύπαρξης. Βάζει το νου να υποτάξει και να νικήσει το χάος. Ψάχνει να βρει την τέλεια ισορροπία της σάρκας του που κρατά τη δύναμή της κατορθώνοντας ταυτόχρονα να «αλαφρώσει την ύλη». Ο ήρωας του *Ανήφορου* κοιτά την «καινούργια πίστη» για να φτάσει «στο μελλούμενο, να τον κάμει να πεθυμήσει το αγέννητο για να γεννηθεί, να τον σπρώξει να ξελασπώσει από την αποσύνθεση όπου βούλιαζε η ψυχή του».¹⁰³ Η ψυχή που καταφέρνει να αναγνωρίσει «την παντοδυναμία» της και να ελευθερωθεί, φωνάζει: «κίνηση σε κάθε κρίσιμη στιγμή να επιστρατεύεις όλες σου τις δυνάμεις»,¹⁰⁴ και τότε μόνο καταφέρνει να συνθέσει το όραμά της, τη δική της «ΑΣΚΗΤΙΚΗ».

¹⁰¹ «Τούλπα είναι το πλάσμα που δημιουργεί ο ασκητής στον αγέρα, με την πολλή συγκέντρωση της ψυχής του» Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ανήφορος*, σ.191,

¹⁰² Βλ. Νίκος Καζαντζάκης, *Ανήφορος* σ. 127

¹⁰³ ό.π. σ. 157

¹⁰⁴ ό.π. σ. 167

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

Συνοψίζοντας, *Ο Ανήφορος* αντικατοπτρίζει ουσιαστικά την ανησυχία του συγγραφέα για το μέλλον της ανθρωπότητας, καθώς το πλήγμα του πολέμου έχει αφήσει τα σημάδια του μέσω της αλλοτρίωσης της κοινωνίας και της έλλειψης ενσυναίσθησης. Η αέναη και αγωνιώδης προσπάθεια του Καζαντζάκη να βρει τις απαντήσεις στα ερωτήματα του ανθρώπου, να φωτίσει τον δρόμο προς τη λύτρωση και την εξιλέωση φέρνοντάς τον αντιμέτωπο με την ευθύνη του και το μέγα χρέος, αποτυπώνεται ζωηρά σε όλο το εύρος του βιβλίου. Πρόκειται για μια νέα έκφραση της ψυχικής και πνευματικής του υπέρβασης η οποία φτάνοντας στο απόγειό της, δημιουργεί τις προσλαμβάνουσες για την έμπνευση και τη συγγραφή της *Ασκητικής* του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 : ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΑΠΟΚΡΟΤΗΜΑ

- Όμορφα είναι εδώ... γαλήνια.
-
- Μου έλειψες... έχω τόσο καιρό να σε δω.
-
- Δεν μιλάς.
- Δεν υπάρχει κάτι καινούργιο να σου πω.
- Έχω πολλά να σε ρωτήσω. Μα κάθε φορά που σε βρίσκω απομακρύνεσαι. Φεύγεις· και μένουν μόνα τα ερωτήματα και ψάχνουν για το ταίρι τους.
- Δεν απομακρύνομαι. Εσύ δεν με βλέπεις. Και τα ερωτήματα έχουν σμίξει με το ταίρι τους.
- Τι εννοείς;
- Κοίτα μέσα σου. Εκεί θα βρεις και τις απαντήσεις.
- Όμορφα είναι εδώ... γαλήνια.
- Πρέπει να πηγαίνουμε.
- Γιατί ;
- Αυτό που βλέπεις είναι το τέρμα του δρόμου. Τώρα πρέπει να το κατακτήσεις.
- Γιατί να φύγω από εδώ; Δεν ξέρω άλλο δρόμο. Εδώ είναι ήσυχα.
- Πρέπει να χαράξεις την πορεία σου έστω κι αν δεν την γνωρίζεις. Να βρεθείς στο κέντρο του άγνωστου δρόμου και να χαθείς μέσα του. Να ψάξεις για τον βηματισμό, να περπατήσεις στα άγνωστα μονοπάτια, να πάψεις να φοβάσαι. Έλα.
- Που με πας;
- Εσύ με οδηγείς. Προχώρα.
- Δεν θέλω να πάω εκεί. Όχι... όχι.

Με το κτύπημα των δαχτύλων αντίκρουσε το παράθυρο που έβλεπε στον ακάλυπτο της παλιάς πολυκατοικίας. Οι κτύποι της καρδιάς της είχαν τέλεια συγχρονιστεί με το συνεχές και δυνατό κτύπημα των κλαδιών της αγγελικής στο τζάμι του παραθύρου. Ο ιδρώτας που

έβρεχε τον αυχένα της βρίσκονταν κι αυτός σε πλήρη συγχρονισμό με τα ρίγη που την έκαναν να τρέμει ανεξέλεγκτα.

- Σηκωθείτε.
- Τι μου συνέβη;

Ανακάθισε στο ανάκλιτρο παίρνοντας μια χούφτα χαρτομάντηλα από το κουτί που της έδωσε ο ψυχίατρος. Ήπια λίγο από το νερό που ήταν δίπλα της ενώ οι χτύποι της καρδιάς της έβρισκαν σιγά σιγά το ρυθμό τους.

- Αυτό που σας συμβαίνει πάντα. Κάθε φορά που πρόκειται να φτάσετε στην απάντηση, αρνείστε να προχωρήσετε. Το υποσυνείδητό σας είναι γεμάτο από απωθημένες καταστάσεις.
- Έχω αρχίσει να απογοητεύομαι. Δεν σας κρύβω πως κάθε φορά που πρόκειται να έρθω, σκέφτομαι να ακυρώσω το ραντεβού. Νομίζω ότι έχω φτάσει σε αδιέξοδο και πως ποτέ δεν θα δω τι κρύβεται πίσω από τα προβλήματά μου.
- Το γεγονός ότι θέλετε να ακυρώσετε το ραντεβού, υποδηλώνει αυτό που ορίζει το υποσυνείδητό σας. Αρνείται να μπει στη διαδικασία της μνήμης. Αρνείται να δώσει περαιτέρω πληροφορίες. Υπομονή.
- Δεν καταλαβαίνω γιατί δεν μπορώ να θυμηθώ ενώ πραγματικά θέλω!
- Αρκετές φορές, ένα ισχυρό σοκ μπορεί να φέρει προσωρινή ή ολική αμνησία του γεγονότος που το προκάλεσε. Είναι φυσικό να σας συμβαίνει. Ο φόβος ορίζει την άμυνα και δημιουργεί ένα εσωτερικό κλείσιμο που ουσιαστικά οριοθετεί την επιβίωσή μας. Φανταστείτε τον εαυτό σας να μαζεύεται σε μια γωνία του χωρίς να κάνει κανένα απολύτως βήμα. Δημιουργεί μια κατάσταση που εμπνέει σιγουριά. Ωστόσο, μέσα από αυτή τη φαινομενική ασφάλεια, αυτή την στατική κατάσταση, ουσιαστικά αποκόπτεστε από την πραγματικότητα, αποστασιοποιείτε από την ίδια τη ζωή. Αρνούμενη να τροποποιήσετε το υποσυνείδητό σας, θεωρείτε ότι προστατεύεστε από τις δυσάρεστες καταστάσεις που βιώσατε. Για να επιτύχετε την ανάκληση των γεγονότων που σας τραυμάτισαν πρέπει να προσπαθήσετε πολύ και επί μακρόν. Κάποια στιγμή θα τα καταφέρουμε. Σας περιμένω την επόμενη εβδομάδα την ίδια μέρα και ώρα.

Σηκώθηκε αργά να φύγει. Κοντοστάθηκε στην πόρτα.

- Τι γνώμη έχετε για την αυτούπνωση γιατρέ; Διάβασα ότι πρόκειται για ένα πολύ βοηθητικό σύστημα βαθιάς χαλάρωσης και αυτοβελτίωσης και-
- ούτε να το σκεφτείτε! Μην τολμήσετε τίποτα μόνη σας. Αυτά τα δήθεν βοηθητικά συστήματα μπορεί να αποβούν μοιραία. Σας περιμένω την άλλη εβδομάδα.

Τα γιορτινά φώτα της πόλης φώτιζαν το υγρό αυλάκι της απόγνωσης στα μάγουλά της. Δεν αγαπούσε τα Χριστούγεννα. Τα φοβόταν. Δεν στόλιζε ποτέ το σπίτι της. Παρακαλούσε να γίνει κάτι μαγικό και να σκοτεινιάσουν όλα. Ακόμα και αν αυτό το «κάτι» ήταν η συντέλεια του κόσμου. Βαθιά μέσα της ήξερε. Θυμόταν. Ωστόσο, υπήρχαν άλυτα ερωτήματα που έψαχναν απαντήσεις κι ακόμα μεγαλύτεροι φόβοι που έκρυβαν ανοιχτές πληγές και κρυμμένα σημάδια. Κοιτούσε τις βιτρίνες χωρίς να τις βλέπει. Ένα παιδικό γέλιο την επανέφερε στην πραγματικότητα. Βρίσκονταν μπροστά από ένα κατάστημα παιδικών παιχνιδιών. Μια μικρούλα κρατώντας το χέρι της γιαγιάς της χοροπηδούσε από χαρά στη θέα της κούκλας που περπατούσε προς το μέρος της λέγοντας «γεια σου είμαι η Αναστασία». Ένοιωσε να πνίγεται. Το βάρος στο στήθος της θύμιζε τις κρίσεις πανικού που νόμιζε ότι είχε ξεπεράσει. Ο ιδρώτας έτρεχε στους κροτάφους της και έσμιξε με τα δάκρυά και τους λυγμούς που προσπαθούσε να προσπεράσει μετρώντας συνεχώς μέχρι το 4. Γονάτισε στη μέση του πεζοδρομίου. Ένωσε τα χέρια της δημιουργώντας μια μικρή φωλιά. Φυσούσε ξανά και ξανά προσπαθώντας να πάρει ανάσα. Μάταια οι περαστικοί προσπαθούσαν να τη συνεφέρουν. Σχεδόν δεν τους άκουγε. Κάποια στιγμή σηκώθηκε και άρχισε να τρέχει προσπαθώντας να ξεφύγει από αυτό που έρχονταν πάντα μπροστά στα μάτια της, στα όνειρά της, την ώρα που έπινε τον καφέ της, την ώρα που μιλούσε με τις φίλες της, την ώρα που έτρωγε το αγαπημένο της κολατσιό. Σύσσωμο το παρελθόν την ακολουθούσε. Ό,τι ως παιδί ένοιωσε, θέλησε και σκέφτηκε έπαιρνε ακανόνιστες σκοτεινές μορφές κλείνοντας ερμητικά την πόρτα της μνήμης της. Δεν μπορούσε να συνεχίσει. Μάταια έψαχνε να βρει το ενωτικό που θα την οδηγούσε στην απελευθέρωσή της. Δύο ξύλα χωριστά το παρελθόν και το παρόν της. Και η μνήμη καρφί που αντί να ενώσει, τρυπούσε τους δρόμους του μυαλού της. Σκιές τα συναισθήματα σκοτεινίαζαν τον δρόμο της και το μέλλον πια χάνονταν πίσω από το παραπέτασμα της συνείδησής της.

Μαζεύτηκε στη γωνία του καναπέ σαν φοβισμένο παιδί που περιμένει το χάδι και τη ζέστη της σιγουριάς. Άπλωσε το χέρι της και χάιδεψε τη φωτογραφία που βρίσκονταν στο μικρό τραπεζάκι δίπλα της. Ακούσια πάει η γλώσσα στο βγαλμένο δόντι και το χέρι στην ανοικτή πληγή. Αθέλητα η σκέψη παραπατά στο μονοπάτι του κρυμμένου φόβου υπογραμμίζοντας διπλά αυτό που προσπαθεί να σβήσει. Δεν είναι ο θάνατος αυτό που φοβάται. Το ξέρει. Δεν είναι οι στιγμές που μοιράστηκαν και χάθηκαν για πάντα, ούτε ο πόνος γι' αυτές που έσβησαν πριν τις ζήσουν. Είναι το αγκάθι που κρύβεται πίσω από το μοσχομουριστό τριαντάφυλλο της ζωής που την περιμένει. Δεν το πιάνει ποτέ. Γιατί το αγκάθι παραμονεύει κρυμμένο κάτω από το καταπράσινο φύλλωμα.

Είχε σχεδόν ξημερώσει όταν σηκώθηκε. Από το παράθυρο της κουζίνας έβλεπε τα χριστουγεννιάτικα φώτα που αναβόσβηναν ακόμα. Ήπιε λίγο καφέ από το παλιό πορσελάνινο φλυτζάνι. Σε κάθε γουλιά, αχνόφεγγε η φιγούρα της χαμογελαστής γκείσα στον πάτο του. «Αυτά τα φλυτζάνια είναι από πανάκριβη πορσελάνη. Τα πήρα για την προίκα του παιδιού» είχε πει τότε η γιαγιά της στη μάνα της. Κι αυτή σαν από ζήλια για την περίσσια αγάπη για την εγγονή, τα χρησιμοποιούσε καθημερινά. Μόνο αυτό σώθηκε. Το έσωσε δηλαδή, παίρνοντάς το με το έτσι θέλω από το ντουλάπι. Πείνασε. Το αγαπημένο γιαγιαδίστικο κολατσιό έσβηνε πάντα γλυκά την πείνα της, αλλά κρυφά δυνάμωνε την πικρή αίσθηση της έλλειψης μέσα της. Έκοψε λίγη ντομάτα, την πάτησε καλά με το πιρούνι και από πάνω έτριψε τη φέτα. Τα άλειψε σε μια φέτα ψωμί και άρχισε να τρώει χαμογελώντας. «Θανατερό γιαγιούλα μου» είπε. Θανατερό. Θάνατος. Τέλος. Σκοτάδι. Μοναξιά. Πόνος. Κενό. Κενό. «Κενό σημείο!». Κατάπτε γρήγορα την τελευταία μπουκιά. Θυμήθηκε πάλι το μικρό κομμάτι του βιβλίου στη σελίδα 116.

[...] εδώ θα μάθουμε να αδειάζουμε το μυαλό μας από κάθε σκέψη, θα μάθουμε να φτιάχνουμε ένα πλήρες άδειασμα του νου. Εδώ θα τοποθετούμε τις «εντολές» που θα δίνουμε στο υποσυνείδητο για να πετύχουμε, να διαφοροποιήσουμε ή να διαγράψουμε το αίσθημα από κάτι που μας ταλαιπωρεί.

*Εδώ θα παίρνουμε ή θα στέλνουμε τα τηλεπαθητικά μηνύματα, εδώ θα ανταμώνουμε τον «άλλο» μας εαυτό, εδώ με υπομονή θα ανακαλύψουμε ένα κόσμο που με τη φαντασία μας, μόνο, ποτέ δεν θα καταφέρουμε να πλησιάσουμε [...]*¹⁰⁵

¹⁰⁵ Βλ. Τάσος Μαναριώτης, *Υπνοδυναμική* - Α' έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Έσοπτρον, 1991, σ.116

- «Μην τολμήσετε τίποτα μόνη σας. Ραντεβού την επόμενη εβδομάδα».

Μειδίασε σκεπτόμενη ότι τολμά αρκετό καιρό χωρίς κανείς να το γνωρίζει. Μπορούσε να αυτοσυγκεντρώνεται πια και είχε φτάσει στο σημείο να μην την ενοχλούν οι εξωτερικοί ήχοι. Η εσωτερική φωνή της, ψιθύριζε «Θα τα καταφέρεις» και ταυτόχρονα κάθε φορά που νόμιζε ότι έφτανε στο τέρμα, η ίδια φωνή φώναζε «Γύρνα πίσω». Κάθισε αναπαυτικά στον καναπέ στη θέση του λωτού. Άρχισε να μετρά από το δέκα προς τα πίσω. Μηδέν. Κενό. «Κάθε φορά θα πηγαίνω όλο και βαθύτερα όλο και γρηγορότερα».¹⁰⁶ Ανάσαινε αργά, ρυθμικά. Από το μυαλό της πέρασαν αστραπή τα γεγονότα της μέρας. Γεύτηκε την αλμύρα της φέτας και τη δροσιά της ντομάτας στο στόμα της. Χαμογέλασε. Και τότε, την ένοιωσε να κάθεσαι στο διπλανό μαξιλάρι. Μύρισε την κολόνια της. Ποτέ δεν κατάφερνε να θυμηθεί ποια ήταν αυτή η γλυκιά μυρωδιά που στο τέλος άφηνε την αίσθηση φρεσκοκομμένου περγαμόντου και που της έρχονταν στη μύτη κάθε φορά που σκεφτόταν εκείνη. Η ζέστη του χεριού της στο δικό της και το χρυσό σμυρναίικο δαχτυλίδι της, ξύπνησαν απαλά τη σάρκα που κοιμόταν παγωμένη όλα αυτά τα χρόνια. Τι σχήμα οξύμωρο, η θέρμη να έρχεται από ένα χέρι που ταξίδευε στους πέντε ποταμούς του Ερέβους! Είδε τον εαυτό της στα πρώτα του βήματα να κρατά το ίδιο χέρι και να στέκεται δειλά ταΐζοντας τα περιστέρια. Χαμογελούσαν η μια στην άλλη καθώς προχωρούσαν στο χρόνο. Τον λίγο χρόνο που πρόλαβαν να ζήσουν μαζί. Έσβησαν ξανά το πρώτο της κεράκι. Την χτένισε ξανά και ξανά με την καφέ κοκάλινη χτένα που κρατούσε συνεχώς από τότε που πρωτοπερπάτησε, κунηγώντας με λαχτάρα όποιον έβλεπε για να τον χτενίσει. Κολύμπησαν στην παραλία της Αίγινας και έφτιαξαν ξανά τα μάτια κάστρα. Ζύμωσαν πασχαλινά κουλούρια. Έβαλαν τον πρώτο της δόντι κάτω από το μαξιλάρι για να το πάρει η καλή νεράιδα. Πνίγηκε για ακόμα μια φορά καπνίζοντας κρυφά το αναμμένο τσιγάρο που άφησε εκείνη στο χολ και είπε ακόμα μια φορά «όχι δεν το πείραξα», προσπαθώντας να κρύψει το κάψιμο στον παιδικό λαιμό της. Κι εκείνη, την τάισε πάλι το απογευματινό φρούτο λέγοντάς της το παραμύθι για την αρκοδοικογένεια. Με λαχτάρα μασούσε περιμένοντας ανυπόμονα να δει τους γονείς αρκούδους με τα παιδάκια τους στον πάτο του πλαστικού πιάτου. Και μετά κάθισε δίπλα της· στο χαλί· όσο εκείνη γάζωνε τα μεταξωτά μαντήλια, συμπλήρωμα στην πενιχρή σύνταξη. Πέρασαν ξανά την πόρτα του νοσοκομείου ΝΙΜΤΣ στα τέσσερά της για να δει

¹⁰⁶ ό.π. σ.121

για τελευταία φορά τον άρρωστο παππούλη της. Πήγαν στα μαγαζιά για να αγοράσουν φόρεμα και παπούτσια για τις γιορτές και γύρισαν πάνω κάτω τρεις φορές το «Μινιόν» για να βρουν την καινούργια κούκλα με το όνομα «Μανίνα». Έκανε κρύο. Γύρισαν αργά στο σπίτι και ετοιμάστηκαν για την επόμενη γιορτινή μέρα. Φόρεσε ξανά το κόκκινο φόρεμα με τις λευκές μαργαρίτες και τα μαύρα λουστρίνια με την μπαρέτα. Έκανε κύκλους ξανά και ξανά μέχρι που ζαλίστηκε. Άκουσε τη μάνα της να φωνάζει και τότε είδε εκείνη να της κλείνει συνωμοτικά την πόρτα και να της ψιθυρίζει «Κοιμήσου. Θα τα βάλεις αύριο που θα πάμε στην άλλη γιαγιά». Και τότε όλα σκοτείνιασαν.

- Όχι. Δεν θέλω να πάμε στην άλλη γιαγιά.
- Μην φοβάσαι. Πιάσε το χέρι μου.
- Δεν θέλω σου λέω.

Το χάδι στο μάγουλό της, έσβησε τα δάκρυα και κατέβασε τους παλμούς της.

- Πρέπει να πάμε πάλι εκεί. Μαζί. Πάλι μαζί.
- Γιατί πρέπει;
- Για να βρεις το δρόμο σου. Και να συνεχίσω εγώ τον δικό μου.
- Γιατί είναι εκεί ο δρόμος μου;
- Γιατί αυτός είναι ο δικός σου ανήφορος. Πρέπει να τον ανέβεις ξανά και ξανά μέχρι να καταφέρεις να φτάσεις στην κορυφή.
- Φοβάμαι.
- Ο φόβος είναι το τσουβαλένιο σκιάχτρο με τα αχυρένια μαλλιά που μας φοβερίζει στο χωράφι της ζωής μας. Όσο φοβάσαι του δίνεις σάρκα. Κοίτα το στα μάτια και θα μικρύνει. Όσο το κοιτάς, του κλέβεις τη δύναμη.
- Καλά... αλλά θέλω πρώτα να πάμε και κάπου αλλού. Έλα γιαγιά τελευταίο, τελευταίο. Θέλω να πάμε-
- -ξέρω.
- Πάντα ήξερες.

Έφτασαν έξω από το μικρό σπιτάκι τη Πετρούπολης. Εκεί που έμεναν πριν αγοράσουν το δικό τους μικρό διαμέρισμα και να την πάρουν να μείνει μαζί τους.

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

- Παπούλη! Πάμε να ταΐσουμε τα κοτάκια.
- Ναι αλλά πρόσεχε μην τα πειράξεις. Θα θυμώσει η μαμούλα τους.

Τα κοτοπουλάκια έτρεχαν μανιασμένα με τις αγχές φωνούλες τους ανάμεσα στα πόδια τους.
Η γιαγιά την έπιασε από το χέρι.

- Ένα κοτάκι ήσουν και εσύ. Δεν μεγάλωσες ποτέ.
- Είναι κακό;
- Όχι. Όχι πάντα-
- -πάμε λίγο πάνω;
- Είπαμε τελευταίο...
- -έλα λίγο ακόμα. Τελευταίο, τελευταίο.

Ανέβηκαν την απότομη τσιμεντένια σκάλα και μπήκαν στο μικρό παλιό σπίτι με το όμορφο
μπαλκόνι που έβλεπε στην πίσω αυλή. Τα κοτάκια είχαν βγει με τη μαμά τους και τον
παπούλη και έκαναν τη βόλτα τους. Έβαλε τα κλάματα.

- Θυμάσαι τότε με τον δίσκο της θείας – Λένας ;Τον είχε αφήσει έξω η μάνα μου και
έλιωσε. Και εσύ μου πήρες άλλο. Την άλλη μέρα μου τον έφερες. Ακόμα τον έχω.
Τον βάζω που και που στο πικάπ-
- -και ακούς τον φρατζολάκη.
- Ναι... τον φραντζολάκη που δεν άκουσε τη μαμά του και έπεσε στη λίμνη κι έλιωσε.
- Γι' αυτό και εσύ πρέπει να ακούς τη γιαγιά όταν σου μιλάει.
- Ναι τη γιαγιά...όχι τη μαμά. Αλλά...δεν θέλω να πάω εκεί.
- Θυμήσου τον φραντολάκη. Έλα φύσα στη φωλίτσα.

Φύσηξε ανάμεσα στις χούφτες της γιαγιάς της όπως τότε. Στη «φωλίτσα» και έκανε την
ευχή της. Στρόβιλος στοργής και τόλμης τις ταξίδεψε απαλά μπροστά στην πόρτα της
μικρής μονοκατοικίας. Τα φύλλα της λεύκας είχαν καλύψει την είσοδο και τρίβονταν σε
κάθε τους πάτημα αφήνοντας μια αιχμή παλιού ξεθυμασμένου αρώματος στον αέρα.

- Ξέρεις γιατί ρίχνουν τα φύλλα τους;
- Πεθαίνουν;
- Για να μπορέσουν να ξανανθίσουν την άνοιξη. Να ξαναζήσουν. Μύρισε.

Τα πνευμόνια της γέμισαν με το άρωμα της υπόσχεσης. Αναρωτήθηκε κρυφά μέσα της για το εάν θα μπορέσει και εκείνη να ανθίσει ξανά στην ψυχή της και να φτιάξει την δική της άνοιξη.

- Φυσικά.
-
- Φυσικά και θα ανθίσεις ξανά.
- Πώς;
- Με τη συγχώρεση και την αγάπη.
- Μα τι λες λοιπόν;
- Αυτό είναι το δικό σου χρέος. Να δεις, να συγχωρέσεις και να αγαπήσεις.
- Πώς μπορείς να το λες αυτό εσύ;
- Μπορώ γιατί έφτασα στο τέρμα. Και ανεβαίνω ξανά· μαζί σου. Τώρα είναι η δική σου σειρά.
- Δεν μπορώ.
- Μπορείς. Φτάνει να το θέλεις. Δάμασε την ψυχή σου και θα κάνει το θαύμα της. Τιθάσευσε το νου σου. Αγώνισου. Ημέρεψε την καρδιά σου. Νίκησε το φόβο σου. Πάμε.

Από το μικρό καθιστικό της κουζίνας ακούγονταν τα γέλια και τα πειράγματα των μεγάλων που έπαιζαν χαρτιά. Μύριζε τσιγαρίλα και παγωμένο λίπος από τα απομεινάρια του μεσημεριανού φαγητού. Στα δεξιά της εισόδου στο μικρό σαλονάκι, πολύχρωμα λαμπάκια αναβόσβηναν ρυθμικά και φώτιζαν τον χαμογελαστό μικρό άγγελο στην κορυφή του Χριστουγεννιάτικου δέντρου. Κοιτάχτηκαν. Δεν ήθελε να μείνει άλλο, αλλά κατάλαβε ότι δεν είχε πια άλλη επιλογή.

- Αυτή τη φορά δεν θα φύγεις. Έτσι δεν είναι;
- Θέλω να κλάψω.
- Κλάψε.

Αγκάλιασε τα πόδια της γιαγιάς της και έβαλε το πρόσωπό της ανάμεσά τους ενώ κρατιόνταν από τη φούστα της. Ποτέ δεν είχε κλάψει για τον χαμό της. Και ήταν αυτή η πρώτη φορά. Έκλαψε πολύ. Όπως τότε που την είχε πάρει στο γιατρό μαζί της και εκείνος της είπε ότι πάσχει από την καρδιά της. Ήταν πέντε χρονών. Τρία χρόνια πριν τους αφήσει

για πάντα. Τρία χρόνια πριν την αφήσουν να φύγει για πάντα. Ήταν η μόνη που γνώριζε μέσα της ότι αυτή η μεγάλη καρδιά που αγαπούσε χωρίς όρια και έδινε απλόχερα την ζέστη και τη στοργή της, έκρυβε μέσα της έναν αδύναμο και ακανόνιστο χτύπο. Δεν καταλάβαινε τι εννοούσε ο γιατρός. «Κολπική μαρμαρυγή». Στο παιδικό μυαλό της αυτές οι δύο λέξεις έχασαν το νόημά τους. «Η καρδιά της γιαγιάς είναι από μάρμαρο» είχε πει στο σπίτι. Κανείς δεν έδωσε σημασία τότε. Το ένστικτό της όμως κατάλαβε. Της είπε ότι θα την έχανε. Ότι ήταν άρρωστη και δεν θα έμενε για πολύ ακόμα κοντά τους. Το ένστικτο μαθαίνει. Δεν είναι τέλειο εξαρχής. Και τότε πήρε το πρώτο του σκληρό μάθημα. Να νοιώθει την απώλεια που έρχεται, την ώρα που κάποιος ξεκινά για την απείρωσή του.

- Πρέπει να πάμε μέσα.
- Δεν θέλω.
- Πρέπει. Κοίτα γύρω σου. Δεν είμαι πια εδώ.
- Έχεις πάει για να ξαπλώσεις.

Προχώρησαν στον διάδρομο που οδηγούσε στο σαλόνι. Το λευκό σεντόνι σκέπαζε το ντιβανομπάουλο. Αλλά η φιγούρα της διαγράφονταν καθαρά ανάμεσα στις πτυχές του. Από την κουζίνα ακούγονταν το κλάμα της μάνας της και οι φωνές των μεγάλων. Ήξερε τι ήταν εκεί. Προχώρησε. Κανείς δεν αντιλήφθηκε ότι βρίσκονταν μόνη μαζί της. Πήρε το τριγωνάκι της. Το ακούμπησε πάνω από στο σεντόνι, εκεί που ήξερε ότι βρίσκονταν το χέρι της. «Ήρθα να σου πω ξανά τα κάλαντα».

- Μου τα είχες πει δέκα φορές εκείνη τη μέρα.
- Ναι. Και εσύ πάντα χειροκροτούσες. Θυμάσαι που χορεύαμε;
- Εσύ πρέπει να θυμάσαι. Να θυμάσαι τα όμορφα που ζήσαμε. Να αφήσεις πίσω τις πληγές. Να προχωρήσεις.
- Μα μόνο όμορφα θυμάμαι από σένα.
- Έχεις κάτι ακόμα να κάνεις.
- Γιατί πρέπει σήμερα;
- Γιατί φτάνεις στο τέλος.

Της έδειξε το λευκό σεντόνι. Της έκανε νεύμα να προχωρήσει. Εκείνη άρχισε να στροβιλίζεται γύρω από τον εαυτό της και να χορεύει. «Κοίτα γιαγιά το φόρεμά που μου

πήρες. Είμαι μπαλαρίνα. Θα με πας στο μπαλέτο; Θέλω τα παπούτσια που περπατάς στις μύτες. Θα μου τα φέρει ο Άγιος Βασίλης μαζί με το πιάνο που σου ζητήσα;»

- Δεν με πήγαν στο μπαλέτο. Ούτε το πιάνο μου πήραν κι ας το ζητούσα χρόνια. Ο Άγιος Βασίλης δεν ήρθε ποτέ ξανά. Ήξερα ότι δεν υπάρχει. Όπως και η «φωλίτσα» με τις ευχές. Αλλά ήμουν πάντα σίγουρη ότι θα γίνονταν ό,τι ζητούσα. Γιατί πίσω απ' όλα ήσουν εσύ.
- Και τώρα εγώ είμαι πίσω απ' όλα και σου λέω ότι φτάνεις στο τέλος. Λοιπόν τι λες; Είπαμε ... τελευταίο.

Την χάιδεψε στο κεφάλι όπως τότε και της έδειξε ξανά το σεντόνι.

«Ήρθα να σου πω ξανά τα κάλαντα. Το ξέρω ότι κοιμάσαι. Θα τα πω σιγά». Ξεκίνησε να τραγουδά σχεδόν από μέσα της. Εκείνη έμεινε στη θέση της. Έπιασε το χέρι της πάνω από το σεντόνι. Το κούνησε για να την ξυπνήσει. Κοίταξε το κομοδίνο. Είδε τη βέρα της και το σμυρναίικο μονόπετρο με την γαλάζια πέτρα. Τα φόρεσε και τα δύο στο δάχτυλό της. Έβαλε μέσα τους και το άλλο της δαχτυλάκι. Μάτια. Τα μικρά της δάχτυλα έπλεαν μέσα τους. Τα έκρυσε στην τσέπη της. Κοίταξε την μικρή σακουλίτσα του φαρμακείου. Το κουτί με τα φάρμακα ήταν μέσα. Άθικτο. Και εκείνη κοιμόταν. Άνοιξε το κουτί. Έβγαλε το μπουκαλάκι. Κοίταξε το κουτί. «Νο ρε πι νε φρί νη». «Γιαγιά τα χάπια σου. Πρέπει να πάρεις το φάρμακο. Ξύπνα σου λέω!».

- Δεν θέλω άλλο. Θέλω να φύγω.
- Όχι. Κοντεύεις. Σήκωσε το σεντόνι.

Το μικρό της χεράκι έτρεμε καθώς το σήκωνε. Την είδε για πρώτη φορά να κοιμάται ήρεμα.

- Κλάψε. Κοίτα με και κλάψε.
- Γιατί να κλάψω.. δεν θέλω.. αφού ..κοιμάσαι-
- -όχι δεν κοιμάμαι. Πέθανα. Μεγάλωσες πια. Πρέπει να το δεις και να προχωρήσεις.
- Μα είσαι εδώ, μαζί μου.
- Πάντα θα είμαι μαζί σου. Πάντα ήμουν μαζί σου. Η ψυχή μου είναι πάντα εδώ. Κοντά σου. Μέσα σου.
- Μα είναι Χριστούγεννα! Τα Χριστούγεννα παίρνουμε δώρα! Είμαστε χαρούμενοι. Εγώ φταίω. Πήρα πολλά δώρα εκείνα τα Χριστούγεννα. Ζητούσα κι άλλα κι άλλα.

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

Και εσύ... δεν είχες άλλα χρήματα. Μου το είχες πει. «Πρέπει να αγοράσω τα χάπια μου. Τα υπόλοιπα δώρα θα στα πάρω τον άλλο μήνα». Έκλαιγα. Ήθελα την Μανίνα. Την κούκλα που μιλάει. Και εσύ την άλλη μέρα με πήγες να την πάρουμε. Δεν αγόρασες ποτέ τα χάπια σου. Έτσι δεν είναι; Εγώ φταίω που πέθανες. Εγώ φταίω που δεν κοιμάσαι.

- Κοίταξε καλύτερα. Άνοιξε τα μάτια της ψυχής σου. Θα πάρεις όλες τις απαντήσεις.

Κοίταξε γύρω της. Δεν έβλεπε τίποτα. Το δωμάτιο ήταν σκοτεινό. Στην άκρη πάνω στην παλιά σεβάντα, τα φώτα από το Χριστουγεννιάτικο δέντρο ήταν πια σβηστά. Ο άγγελος στην κορφή του φάνταζε μελαγχολικός, σκοτεινός και κλαμένος. Το λίγο φως που έμπαινε από το κουφωτό παράθυρο την ενόχλησε στα μάτια. Σήκωσε το χέρι της και τότε συνειδητοποίησε ότι κρατούσε μια μικρή σακουλίτσα φαρμακείου. Την άνοιξε. Ένα κουτί με ένα μπουκαλάκι και μια ένεση. «Νορεπινεφρίνη». Σήκωσε το σεντόνι. Το μαύρο κομπινεζόν της άφηνε ακάλυπτο το άσπρο της μπράτσο. Άσπρο. Χωρίς κανένα σημάδι. Κοίταξε πιο κάτω. Η χούφτα της κλειστή. Προσπάθησε να την ανοίξει. Κρύα και παγωμένη ένοιωσε τη σάρκα της στη δική της. Από την μικρή κοιλότητα των κλειστών δακτύλων πρόβαλε το ασημένιο απομεινάρι της καρτέλας. Το τράβηξε προσεκτικά. Ήταν άδειο.

- Τα πήρες! Τα πήρες!
- Ναι... Περίμενε. Μένει κάτι ακόμα.

Ένοιωσε το χέρι του πατέρα της που την έβγαλε έξω από το δωμάτιο και έκλεισε την πόρτα. Σε λίγο ήρθε και η μάνα της υποβασταζόμενη από τον θείο και την άλλη γιαγιά. Προσπαθούσε να δει από το οπακ κρύσταλλο της πόρτας αλλά δεν τα κατάφερνε. Έβαλε το μάτι της στην κλειδαρότρυπα. Τους είδε καθαρά και ακόμα πιο καθαρά τους άκουσε. Όλα τα άκουσε. «Που να την τρέχαμε χριστουγεννιάτικα στα νοσοκομεία...» είχε πει ο πατέρας της τότε και η μάνα του είχε συμφωνήσει. Μετά άκουσε τη δική της μάνα. «Εσύ φταις. Που έφερες αυτόν τον αλμπάνη γιατρό». Κι άρχισαν οι φωνές πάνω από την γιαγιά που κοιμόταν σκεπασμένη με το άσπρο σεντόνι. «Ενώ εσύ, που δεν ήξερες από τι πάσχει η μάνα σου...». Και τότε είδε την άλλη γιαγιά να τους κουνάει το σακουλάκι. Και την άκουσε καθαρά. «Κοιτάξτε να τα κουκουλώσετε τώρα. Ότι έγινε - έγινε. Φταίτε και οι δύο. Το θέμα είναι να μην μάθει κανείς τίποτα. Κανείς άλλος εκτός από εμάς τους τέσσερεις». Η μάνα και ο

πατέρας της κοιτάχτηκαν και θυμήθηκαν αυτό που ποτέ δεν είχε περάσει από το μυαλό τους. Ο πατέρας της άνοιξε την πόρτα και την είδε να κάθεται απέξω.

- Η γιαγιά έφυγε. Δεν θα ξανάρθει.
- Δεν έφυγε. Κοιμάται.
- Έφυγε. Πήγε στον ουρανό.
- Δεν έφυγε σου λέω. Κοιμάται.
- Έφυγε. Κατάλαβες; Έφυγε.
- Γιατί έφυγε; Επειδή ήταν άρρωστη;
- Επειδή δεν ήσουν καλό παιδί. Δεν ήταν άρρωστη.

Έκλαιγε με λυγμούς. Μέσα από τα αναφιλητά της προσπαθούσε να δικαιολογήσει την φυγή εκείνης που αγαπούσε όσο δεν αγάπησε ποτέ κανείς κανέναν.

- Ήταν· το είπε και ο γιατρός. Είχε μάρμαρα στην καρδιά της.
- Τα καλά παιδιά δεν μιλάνε και δεν ανακατεύονται στις κουβέντες των μεγάλων. Η γιαγιά πήγε στον ουρανό. Γι' αυτό να είσαι καλό παιδί και να μην μιλάς για πράγματα που δεν ξέρεις. Όταν τα παιδιά ανακατεύονται στις κουβέντες των μεγάλων, έρχεται ο Θεούλης και τους παίρνει όλους στον ουρανό. Θα φύγουμε όλοι και θα μείνεις μόνη σου.

Κοίταξε δίπλα της και την είδε να στέκεται χαμογελαστή.

- Έφυγες επειδή δεν ήμουν καλό παιδί;
- Έφυγα για να σου μάθω να θυμάσαι και να τολμάς. Να νικάς τον πόνο και να προχωράς. Να φιλιώσεις με τ' άσχημα. Να τα κάνεις αρμονία και να πηγαίνεις μπροστά. Μην την φοβάσαι την ανηφόρα. Θα σε βγάλει σε μια καινούργια κορφή. Έφυγα για να σου μάθω να κατακτάς τις κορφές και να ψάχνεις γι' άλλες πιο ψηλές και δύσκολες. Και να τις κατακτάς και αυτές. Ξανά και ξανά.
- Αλλά... πώς να ξεχάσω... δεν μπορώ...
- Να μην ξεχάσεις. Να θυμάσαι. Αλλά να προχωράς. Αυτό να κρατήσεις.
- Όχι... όχι. Σε άφησαν. Σε άφησαν μόνη... Εγώ δεν θα σε άφηνα ποτέ-

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

- -μην γυρίζεις πίσω. Προχώρα μπροστά. Το μέλλον σε περιμένει.
- Μα η δικαιοσύνη;
- Πάλεψες γι' αυτή με το δικό σου τρόπο. Σήκωσες στους ώμους σου ξένο φορτίο. Υψώθηκε η δικαιοσύνη. Πήρε μπόι και τίποτα πια δεν μπορεί να τη σταματήσει. Δικαιοσύνη είναι η ίδια η ζωή. Και εσύ πρέπει να ζήσεις. Η τιμωρία συναντιέται πάντα με τους υπαίτιους. Μέσα από τα έργα του κανείς δικαιώνεται ή τιμωρείται. Άσε λοιπόν τη ζωή να σε πάει στο μεγάλο της ταξίδι. Ανέβηκες μια μεγάλη ανηφόρα. Έφτασες στο τέρμα της και τώρα πρέπει να φτάσεις στη νέα κορυφή.
- Πώς μπορώ να σωπάσω... πώς μπορώ να προχωρήσω όταν ξέρω ότι εσύ δεν είσαι πια εδώ και ότι έφυγες αβοήθητη και μόνη.
- Δεν είμαι μόνη. Είμαι μαζί σου. Ζω μέσα από σένα. Βοήθα με λοιπόν να ζήσω. Δώσε μου νέα πνοή. Βρες τη γαλήνη. Αποδέξου ό,τι δεν μπορείς να αλλάξεις. Μην προσκολλάσαι στο παρελθόν. Ζήσε το παρόν και προχώρησε στο μέλλον. Μην αντιστέκεσαι. Αφέσου. Να ρέεις μαζί με τη ζωή. Νοιώσε την εσωτερική ειρήνη. Νοιώσε τα συναισθήματά σου. Αποδέξου τα και προχώρα. Γίνε φύλλο στο ποτάμι της ζωής σου και αφέσου στη ροή του. Όπου σε πάει πήγαινε. Όπου σε σταματήσει, σταμάτα και αφουγκράσου. Άκου τον ήχο του. Κι όταν ξεσκαλώσεις από τα βράχια προχώρα και πάλι προς τον καταρράχτη. Πέσε, λαβώσου, σκίσου στα μεγάλα βράχια. Μάζεψε τα κομμάτια σου και ξεκίνα για ένα ακόμα ταξίδι. Κάνε πράξη όσα ποθείς. Μάθε να μην μετανιώνεις για όσα έκανες. Μάθε να μην βρεθείς ποτέ στη θέση να μετανιώσεις για κάτι που δεν έκανες. Νοιώσε τον πόνο και ξεπέρασέ τον. Ερωτεύσου. Στροβιλίσου στην ορμή της ζωής. Ταυτίσου μαζί της. Νοιώσε την λαχτάρα, την αδικία, την σκληρότητα και προσπέρασέ τες. Ενώσου με το σύμπαν. Βρες το Θεό μέσα σου.
- Πώς θα βρω το Θεό ...πώς είναι;
- Κοίτα μέσα σου και νοιώσε τη φλόγα σου. Αυτή θα σε πάει σε κείνον. Αυτή είναι ο δικός σου δρόμος· ο δικός σου Θεός.
- Και εσύ;
- Εγώ τον βρήκα. Έκανα το χρέος μου. Έγινε ο σπόρος που σε γέννησε. Αυτός ήταν ο δικός μου δρόμος. Γυρίζω τώρα εκεί που ανήκω.
- Δεν θέλω να φύγεις.

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

- Ποτέ δεν έφυγα. Πάντα μέσα σου ήμουν. Πάρε τη δύναμη που σου δίνω και ταξίδεψε. Η δική σου καρδιά είναι πιο δυνατή από τη δική μου τώρα. Ξεπέρασε τον πόνο της. Ελευθερώσου. Χόρευε μαζί μου όπως τότε και άκου τον ήχο. Όλα θα πάρουν τον δρόμο τους και θα σε οδηγήσουν στον δικό σου. Άκου.

Άκουσε καθαρά το χτύπημα των δαχτύλων της. Άνοιξε τα μάτια της. Ήταν πια απόγευμα. Κοίταξε γύρω της. Για πρώτη φορά ένοιωσε την ησυχία μέσα της. Άκουσε την ανάσα της αργή και ήρεμη· το τρίξιμο των επίπλων, την γειτόνισσά της από τον φωταγωγό που χτυπούσε τ' αυγά για την ομελέτα του γιού της, την τηλεόραση της από πάνω που έπαιζε τη χριστουγεννιάτικη διαφήμιση του παιχνιδάδικου και... «μια μέρα για τα Χριστούγεννα» και τη δική της φωνή :

- Όμορφα είναι εδώ... γαλήνια.

Σηκώθηκε αργά και πήγε στο παράθυρο. Τα φώτα άναψαν. Για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια, χαμογέλασε βλέποντας όλες αυτές τις φωτεινές καμπάνες και τα μικρά χριστουγεννιάτικα δέντρα που αναβόσβηναν ρυθμικά στην άκρη του δρόμου. Πήρε τη μεγάλη σκάλα από την αποθήκη. Ανέβηκε στο πατάρι. Κατέβασε προσεκτικά τη μεγάλη κούτα. Την άνοιξε. Σε λίγο, τα πολύχρωμα λαμπάκια αναβόσβηναν φωτίζοντας το δέντρο στη μέση του σαλονιού. Ανέβασε την άδεια κούτα στο πατάρι. Πριν κλείσει την πόρτα, η ζελατίνη του μικρού κουτιού άστραψε στιγμιαία στο αναβόσβημα του δέντρου. Το άνοιξε διστακτικά. Η Μανίνα την κοιτούσε με τα μεγάλα καστανά της μάτια. Την έσφιξε στην αγκαλιά της. Χτένισε τα σγουρά μαύρα μαλλιά της, τίναξε το λευκό της φορεματάκι και την ακούμπησε στη βάση του δέντρου. Αυτός ήταν ο δικός της μικρός Χριστός που γεννιόταν στη δική της καινούργια φάτνη. Στην «φωλίτσα των ευχών». Και τότε ένοιωσε κάτω από το πόδι της ένα μικρό εξόγκωμα. Το μενταγιόν της Μανίνας· μαζί με το παλιό σμυρναίικο δαχτυλίδι και τη βέρα εκείνης που αγάπησε όπως δεν αγάπησε κανείς κανέναν. Η μπλε του πέτρα άλλαζε απόχρωση κάθε φορά που αναβόσβηναν τα πολύχρωμα χριστουγεννιάτικα φωτάκια. Φόρεσε το δαχτυλίδι. Ταίριαξε ακριβώς στο δάχτυλό της.

- Δεν θα το ξαναβγάλω ποτέ.

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

Φίλησε τη βέρα και την έβαλε σε ένα μικρό βελούδινο κουτάκι στο συρτάρι με τα ενθύμια. Άνοιξε το ψυγείο. Έκοψε μια ντομάτα. Την πάτησε ελαφρά και έβαλε από πάνω μπόλικη τριμμένη φέτα. Την άλειψε σε μια φέτα ψωμί και την έφαγε κλείνοντας τα μάτια.

- Το ξέρω πως είσαι εδώ. Σε νοιώθω. Σε μυρίζω. Τόσκα 4711.
Πώς θα βρω το Θεό ...πώς είναι;
- Κοίτα μέσα σου και νοιώσε τη φλόγα σου.

Κάθισε στο γραφείο της. Η φλόγα μέσα της είχε φουντώσει και την ένοιωθε σε κάθε ανάσα της. Θυμήθηκε τις αναρίθμητες φορές που με ζέση προσπαθούσε να πείσει φίλους και γνωστούς ότι η το ταξίδι της ζωής δεν τελειώνει ποτέ. Ότι ενώ το σώμα κουράζεται και αποχωρεί, η ψυχή μας, η ενέργειά μας, ότι ζήσαμε, ότι νοιώσαμε, υπάρχει και ζει για πάντα. Κυκλοφορεί, κινείται, ταξιδεύει μέσα στον κόσμο, ακουμπά τους ανθρώπους, τα δέντρα, τα φυτά. Γίνεται μυρωδιά, γεύση, άγγιγμα, χάδι, συντροφιά, δάκρυ, έρωτας, σμίξιμο, ανάμνηση. Συντροφεύει τους αγαπημένους στην αιωνία μνήμη και συμπορεύεται με το σύμπαν, γίνεται πνοή και αρωγός στο αέναο ταξίδι. Παντού γύρω ζουν και υπάρχουν οι αγαπημένοι που το σώμα τους ταξίδεψε στην αιωνιότητα. Η σάρκα τους έγινε χώμα, γη, αέρας, φωτιά, σκόνη που σκορπίστηκε και μετουσιώθηκε σε νέα σάρκα. Έγινε καλούπι και έδωσε νέα σχήματα στην ύλη που μας περιβάλλει. Η ψυχή τους όμως βρίσκεται μέσα μας. Ζει μέσα από το γέλιο, το δάκρυ, τη χαρά. Σε κάθε νέο πρωινό, σε κάθε ηλιοβασίλεμα, στο κύματος τον παφλασμό, στο σπέρμα που δημιουργεί νέα ζωή, στη μήτρα που γεννά, στο κλάμα της απώλειας, στο νερό και στη φωτιά, στο σίγουρο μονοπάτι και στον γκρεμό που πληγώνει και ανεβάζει ξανά στον νέο δρόμο.

Άναψε το μικρό πορτατίφ και άρχισε να γράφει τα δικά της Χριστουγεννιάτικα Κάλαντα.

Καλήν εσπέραν σου ζωή,
αν είναι ορισμός σου,
ανθρώπου νέα γέννηση,
να πω στ' αρχοντικό σου.

Εγώ γεννιέμαι σήμερα
ξανά μεσ' απ' τον πόνο·
και χαίρομαι που λεύτερη
πετώ μέσα στο χρόνο.

Κράτα σφιχτά το χέρι μου
και πάμε για το δάσος.
Τον λύκο κι αν φοβήθηκα
προχώρησα με θράσος.

Καλάθια κάλλες γέμισα
και μύρισα το τέλος.
Τέλος ομοιοτέλειτο,
τα φώτα γίναν βέλος.

Ανάσταση προσδόκησα
νεκρών αγαπημένων·
και στη δική μου έφτασα
ξανάχτισα το μέλλον.

Το μέλλον το αιώνιο·
ζωή, μνήμη κι αγάπη.
Ξαγκίστρωσα το παρελθόν,
ψάρεψα νέο κιτάπι.

Κι ότι πολύ με πόνεσε
θα γίνει οδηγός μου
και φως στο νέο δρόμο μου,
που είναι ο ανήφορός μου.

Ανήφορος είναι η ζωή
όπου δεν έχει πέρας·
που δώρο είναι ο δρόμος της
και πολικός αστέρας.

Σε μια καινούργια κορυφή
τώρα θέλω να φτάσω.
Φυσώ στη χούφτα της ευχής,
γλυκό ρόδι να σπάσω.

Μαζεύοντας τους σπόρους του
δύναμη αντλώ εντός μου·
φως στη μεγάλη άβυσσο
που έχει απλωθεί εμπρός μου.

Μεσ' της ψυχής μου την ουλή
γεννήθηκε μια φάτνη.
Λιβάνι σμύρνα και χρυσός
σε κάθε σκαλοπάτι.

Το όνομά σου Αγγελική
θα' ναι μαζί μου πάντα·
όπως το λουλουδάκι σου
στολίδι στη βεράντα.

Κι αντί δάκρυ μνημόσυνου,
χαμόγελα θα στάξω·
ο σπόρος σου να ποτιστεί,
κόσμο ξανά να φτιάξω.

Για ν' αντικρίζω τ' άνθος σου
μέσα από το τζάμι,
που απ' τον αγέρα θα χτυπά
σαν της καρδιάς θαλάμι.

Κλωστή απ' τα μαντήλια σου
το μεταξοπλεγμένα,
χρώμα απ' το δαχτυλίδι σου,
μεσ' την ψυχή βαλμένα.

Μέσα από τούτο το χαρτί
τη φλόγα μου θ' ανάψω
αντί για το καντήλι σου.
Τον πόνο μου να πάψω.

Συμπεράσματα

Η δυναμική, πολυτάλαντη και επαναστατική προσωπικότητα του Νίκου Καζαντζάκη λειτούργησε ως εμβληματικός φάρος σε κάθε πτυχή της ζωής μου. Οι υπαρξιακές του ανησυχίες, τα δυσεπίλυτα ερωτήματά του για την ύπαρξη του Θεού, οι υπαρξιακές του αναζητήσεις, συμπορεύθηκαν μέσα μου παράλληλα με τη δημιουργική του αυθεντικότητα, την έντονα πνευματική γραφή του και τον βαθιά φιλοσοφημένο και τίμιο προσωπικό του ανήφορο.

Τα έργα του Νίκου Καζαντζάκη αποτελούσαν για μένα ένα προσωπικό credo και οριοθέτησαν τη στάση ζωής μου από τη νεαρή μου ηλικία. Βαδίζοντας σε ένα αρκετά δύσκολο μονοπάτι, προσπάθησα, μέσα από την προσωπική μου ενδοσκόπηση και τον αγώνα για πειθαρχία και σκληρή δουλειά, για την ανάπτυξη της διορατικότητάς μου, στοχεύοντας στην αναζήτηση της αλήθειας και στις απαντήσεις σε προσωπικά και δυσεπίλυτα ερωτήματα. Το «Αποκρότημα» σηματοδοτεί τον προσωπικό μου ανήφορο, τον ατομικό μου διάλογο με τα ανθρώπινα όρια, τις σχέσεις καρδιάς και τα φαντάσματα του παρελθόντος. Αντλώντας δύναμη από την πίστη μου στην αθανασία της ψυχής και στις κρυμμένες μεταφυσικές ικανότητες του ανθρώπου, στόχευσα στην ανακάλυψη του προσωπικού μου δρόμου, την κατάκτηση της κορυφής και της λύτρωσής μου.

Έχοντας, τέλος, τη βαθιά πεποίθηση ότι το πεδίο της Δημιουργικής Γραφής δεν εξαντλείται μόνο σε τεχνικές συμβουλές βελτίωσης του συγγραφικού και θεωρητικού μας υποβάθρου, προσπάθησα έμπρακτα να συνδυάσω τη θεωρία που με ενέπνευσε περισσότερο με τον λογοτέχνη-ορόσημο για την προσωπική μου καλλιτεχνική συγκρότηση. Μέσα από την ανάλυση της υπέρβασης των ορίων που αναζητούσε ο Καζαντζάκης, θέλησα να πειραματιστώ δημιουργικά με τα δικά μου συγγραφικά όρια, ελπίζοντας ότι η προσπάθειά μου αυτή θα εμπνεύσει με τη σειρά της μελλοντικούς φοιτητές και φοιτήτριες με συναφείς ανησυχίες και προσωπικές εμπειρίες.

Βιβλιογραφία

- Αρκουδέας, Κώστας, *Το χαμένο Νόμπελ*, Α΄ έκδοση, Αθήνα : Εκδόσεις Καστανιώτη, 2015
- Bergson, Henri, (1888) *Essai sur les données immédiates de la conscience*, 144e edition, Presses universitaires de France, 1970
- Bergson, Henri, (1911): «Η συνείδηση και η ζωή», επιμ. Γιάννης Πρελορέντζος, μτφ. Πολυξένη Ζινδριλή, Δωδώνη, Μέρος Τρίτο (επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), 34ος τόμ., Ιωάννινα, 2005-2007
- Bergson, Henri, *Ύλη και μνήμη*, Α΄ έκδοση, Αθήνα: Ροές, 2013
- Γαραντούδης, Ευριπίδης κ.ά., επιμ., Νάτσια Αναστασία, *Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία (19ος & 20ός Αιώνας)*, Εγχειρίδιο Μελέτης, Β΄ έκδοση, ΕΑΠ, Πάτρα, 2008
- Ζινδριλή, Πολυξένη, «Από τη θεωρία της συνείδησης, στην κοινωνική και πολιτική θεωρία: Η συμβολή του Henri Bergson», Ιωάννινα, 2008
- Καζαντζάκης, Νίκος, *Ανήφορος* - Α΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Διόπτρα, 2022
- Καζαντζάκης, Νίκος, *Ασκητική - Salvatores Dei*, Ε΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, 1971
- Καζαντζάκης, Νίκος, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Θ΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, 1965
- Μαναριώτης, Τάσος, *Υπνοδυναμική* - Α΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Έσοπτρον, 1992
- Μανδηλαράς, Βασίλειος (επιμ.) *Επίκτητος, Άπαντα*, 5 τόμοι, Τόμος 5, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία - 318 Οι Έλληνες, Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος, 1994
- Μαρίνοφ, Λου, *Πλάτωνας όχι πρόζακ* - Α΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη ΑΒΕ, 2002
- Μπερζόν, Ερρίκος, *Η δημιουργική εξέλιξη*, Α΄ έκδοση, Αθήνα: Πόλις, 2005
- Μπερζόν, Ανρί, *Η ενέργεια του νου*, Αθήνα: Ηριδανός, 2016
- Μπερζόν, Ανρί, *Η σκέψη και η κίνηση*, Αθήνα: Ηριδανός, 2017
- Μπερζόν, Ερρίκος, *Περί παιδείας του πολίτη*, Α΄ έκδοση, Αθήνα: Ροές, 2018
- Osho, *Ταξίδι προς τα μέσα*, Α΄ έκδοση, Αθήνα : Εκδόσεις Ρέμπελ, 2004
- Osho, *Η ψυχολογία του εσώτατου ΕΙΝΑΙ*, Α΄ έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Ουράνιο Τόξο, 1994
- Φιλίππιδης, Σ.Ν.(επιμ.), *Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Α΄ έκδοση, 2010

Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί

Διαδικτυογραφία

Βικιπαιδεία, Η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια, «Ψυχρός Πόλεμος»

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A8%CF%85%CF%87%CF%81%CF%8C%CF%82_%CE%A0%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%82 (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Βικιπαιδεία, Η ελεύθερη εγκυκλοπαίδεια, «Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946–1949) »

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%B5%CE%BC%CF%86%CF%8D%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%82_\(1946%E2%80%931949\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%B5%CE%BC%CF%86%CF%8D%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CF%80%CF%8C%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%82_(1946%E2%80%931949)) (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Μαθιουδάκης, Νίκος, «Πίτερ Μπιν: συνέντευξη στον Νίκο Μαθιουδάκη», <https://diastixo.gr/sinentefxeis/xenoi/4370-bien> (τελευταία πρόσβαση 31/01/2023)

Εκδόσεις Ευράσια, Εργοτάξιο Ιδεών 2019 – Γιάννης Πρελορέντζος <https://www.youtube.com/watch?v=mWANn9Oc3RM> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, «Οι εφημερίδες», <https://www.historical-museum.gr/webapps/kazantzakis-pages/gr/sources/newspapers-intro.php> (τελευταία πρόσβαση 15/08/2023)

Πεμπτουσία, Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες, «Η θεωρία του σπερματικού λόγου στη θεολογία του Ιουστίνου», <https://www.pemptousia.gr/2022/06/i-theoria-tou-spermatikou-logou-sti-theologia-tou-ioustinou/> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Μουσείο Καζαντζάκη, Απόσπασμα από χειρόγραφο του Νίκου Καζαντζάκη, https://www.mnkshop.gr/diakosmitika-xristika?product_id=61 (τελευταία πρόσβαση 31.01.2023)

Μουσείο Καζαντζάκη, «Σπουδές και ταξίδια», <https://www.kazantzaki.gr/gr/life-and-work/studies-and-travels-186> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Μουσείο Καζαντζάκη, «Περιοδική έκθεση με τίτλο: “Ο Ανήφορος: Το γνωστό-άγνωστο έργο του Νίκου Καζαντζάκη” (έως 31/3/2023)» <https://www.kazantzaki.gr/gr/news/periodiki-ekthesi-me-titlo-o-aniforos-to-gnosto-agnosto-ergo-tou-nikou-kazantzaki-eos-3132023-307> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Μουσείο Καζαντζάκη, «Η αποδημία και η αναγνώριση (1946-1957)», <https://www.kazantzaki.gr/gr/life-and-work/apodimia-kai-anagnorisi-193> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

«Νίκος Καζαντζάκης: Ο παραλίγο “αφορεσμένος” μιλά για τον Θεό και την Ελλάδα» <https://www.iefimerida.gr/news/397207/nikos-kazantzakis-o-paraligo-aforesmenos-milgia-ton-theo-kai-tin-ellada-eikones-vinteo> (τελευταία πρόσβαση 10/01/2023)

Πρελορέντζος Γιάννης, «Πάντα επίκαιρος ο Μπερζόν του 1907», *Η Καθημερινή*, 2007, <https://www.kathimerini.gr/culture/305012/panta-epikairos-o-mpexon-toy-1907/> (τελευταία πρόσβαση 31.01.2023)

*Γεωργία Μπουζέα, Η Θεωρία της Ζωικής Ορμής του Ανρί Μπερζόν
και η αποτύπωσή της στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη: Δημιουργικοί
Διάλογοι και Συγγραφικοί Πειραματισμοί*

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.